

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

КОРВАЧ Анастасія Сергіївна

Індивідуально-типологічні особливості проявів агресивності у дітей дошкільного віку/Individual and typological peculiarities of aggression manifestation in preschool children

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія
Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи ПС-41
А. С. Корвач

Науковий керівник
к. психол. н., Г. С. Гірняк

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
«__» _____ 20__ р.
Завідувач Кафедри
_____ **А. Н. Гірняк**

Тернопіль - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	6
1.1. Психологічні підходи до дослідження феномену агресії.....	6
1.2. Вікові та гендерні особливості прояву агресивної поведінки.....	11
1.3. Передумови, чинники та формопрояви агресивної поведінки у дітей дошкільного віку.....	16
Висновки до розділу 1	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ДОШКІЛЬНЯТ	24
2.1. Організація та психодіагностичний інструментарій дослідження агресії у дітей дошкільного віку.....	24
2.2. Програма психологічної корекції агресивної поведінки у дітей дошкільного віку та емпіричне апробування її ефективності.....	28
2.3. Способи профілактики деструктивної поведінки дітей дошкільного віку....	32
2.4. Система рекомендацій батькам і вихователям щодо врегулювання агресивної поведінки у дітей дошкільного віку.....	35
Висновки до розділу 2	40
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	51

ВСТУП

Актуальність дослідження. Прояви агресії та агресивної поведінки є досить частим явищем у міжособистісній взаємодії між людьми різних поколінь, адже де є люди там будуть виникати сутички та зіткнення протилежних думок, дій, бачення світу, які в подальшому розвитку можуть переростати у агресію між окремими індивідами. Початок війни суттєво вплинув на психічне здоров'я найслабшої категорії людства- дітей, тому зараз, як ніколи важливо робити великий акцент на дослідженні та корекції цих травм перебігом яких є агресія, виявлення цього явища, усвідомлення та розуміння її причин є першим кроком змін. Розуміння цієї проблеми із сторони батьків, педагогів, вихователів, опікунів допоможе якісно і не травмуючи вплинути на дітей дошкільного віку, допомагає розробити ефективні стратегії запобігання конфліктів, покращити психологічний стан малюків та сприяти створенню більш гармонійних міжособистісних відносин в їхньому житті. Дослідження індивідуально-типологічних особливостей проявів агресивності у дітей дошкільного віку набуває особливої актуальності в контексті сучасних викликів виховання та розвитку дітей. Висхідні тенденції агресивної поведінки серед дітей вимагають глибшого розуміння її причин та механізмів. Це дослідження відкриває можливості для розробки персоналізованих підходів до виховання, спрямованих на підтримку психологічного благополуччя дітей та створення сприятливого середовища для їхнього розвитку. Такий підхід є критично важливим для побудови здорового та гармонійного суспільства в майбутньому.

У психології проблему агресії та агресивної поведінки досліджувало чимало вітчизняних та зарубіжних науковців. Т. Хоббс (агресія закладена у підсвідомості), З. Фройд (“теорія двох інстинктів”), Л. Берковіц (поняття “агресія”), А. Бандура (агресія як поведінка), Д. Доллард, Н. Міллер, Л. Берковіц (агресивність як наслідок розбіжностей між рівнем потреб і рівнем можливостей особи), Н. Костенко (вплив статевих та індивідуально-психологічних відмінностей на прояв агресії у підлітків), О. Цільмак (прояви агресії у працівників органів внутрішніх справ), Ю. Шайгородський

(проблематика розвитку агресії у молоді). А також: А. Басс, Р. Берон, К. Бютнер, В. Голлічер, Р. Джін, Е. Доннерштейн, К. Лоренц, К. Мойєр, Д. Річардсон, Дж. П. Скотт, А. Сторр, Е. Фромм та ін. Серед вітчизняних науковців: В. Аверін, Н. Алікіна, Б. Алмазова, С. Беличева, О. Бовть, М. Заброцький, Н. Левітов та Н. Максимова.

Об'єктом дослідження є емоційно-вольова сфера дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження індивідуально-типологічні особливості агресії, як деструктивної форми поведінки у дошкільнят.

Мета дослідження виявлення психологічних факторів, що впливають на прояви агресивної поведінки, визначити причинно-наслідковий процес міжособистісної агресії, способи протидії та застосування профілактичних методик для дітей дошкільного віку у взаємодії з суспільством.

Завдання дослідження:

1. Розробити категорійно-понятійну модель проблематики агресивної поведінки у міжособистісній взаємодії;
2. Окреслити систему психологічних чинників які потенційно впливають на розвиток деструктивного прояву агресії у взаємодії між дорослими та дітьми;
3. Визначити гендерну та вікову відмінність агресивної поведінки у людей різних поколінь;
4. Розробити програму корекції деструктивної агресії, що виникає у дітей дошкільного віку взаємодіючи із своїми однолітками та дорослими;
5. Провести аналіз профілактичних методик для дітей 3-7 років аби спростити запобігання прояву агресії та агресивної поведінки у взаємодії із оточуючими.

Теоретико-методологічна основа дослідження: основні ідеї формування та розвитку агресії З. Фрейда (психоаналітична теорія), К. Юнга (архетипи), А. Бандура (теорія соціального наочіння) та фрустраційної теорії.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні категорійно-понятійного апарату з проблематики дослідження та систематизації основних психологічних факторів, що впливають на агресію у дітей дошкільного віку.

Методи дослідження:

Теоретичні - аналіз, систематизація та класифікація літературних джерел щодо досліджуваної проблеми, уточнення та конкретизація цих джерел, узагальнення теоретичних і експериментальних результатів дослідження.

Емпіричні - дослідження феномену агресивності у дітей дошкільного віку за допомогою наступних психодіагностичних методик:

1. Проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини».
2. Методика «Фрустраційних реакцій С. Розенцвейга».
3. Експрес опитувальник для батьків.

Практична значущість отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть використовуватись дитячими психологами, вихователями, вчителями молодших класів, батьками/опікунами у роботі з дітьми дошкільного віку також для розробки методичних рекомендацій з подолання агресивності серед малюків цієї вікової категорії з урахуванням гендерного аспекту. Ці результати також можуть бути використані під час викладання вікової та диференціальної психології студентам, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія».

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел, що налічує 57 найменувань, додатки загальним обсягом 20 сторінок. Основний зміст роботи викладений на сторінках з 6 по 44 і містить 7 таблиць і 3 рисунки. Загальний обсяг роботи 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Психологічні підходи до дослідження феномену агресії

У великому психологічному словнику, термін "агресія", який походить від латинського слова "agressio" (що означає напад), описується як "мотивована деструктивна поведінка, яка порушує норми й правила життя в суспільстві та завдає шкоди об'єктам нападу, будь то живим чи неживим, як фізичного, так і психологічного погодження". Своєю чергою, агресивна поведінка розглядається як один з можливих способів реагування суб'єкта на різні важкі ситуації у житті, які можуть впливати на його фізичне та психічне становище. Готовність особистості до агресивної поведінки розглядається як стійка риса характеру, відома як агресивність. Ці поняття пов'язані між собою, але не є ідентичними [1]. Кажучи іншими словами психологічний термін «агресія» означає відхилену поведінку людини, яка може спричинити моральну, матеріальну або навіть фізичну шкоду стороннім людям, тим самим порушуючи їхній психічний комфорт провокуючи переживання, стан пригніченості та страху [22].

У нашому дослідженні значний акцент робиться на дослідженні агресивності дітей дошкільного віку з метою попередження та корекції цієї поведінки, про те слід пам'ятати, що визначити внутрішню закономірність кожної окремої дитини неможливо, попри це ми маємо змогу проаналізувати характер і ступінь її зовнішніх проявів (агресивної поведінки) [5]. Для цього необхідно структуровано проаналізувати структуру, форми прояву та причини утворення цього феномену.

Порівняння загальновідомих концепцій стверджує, що усю гаму казуальних інтерпретацій агресивності можна звести до трьох основних напрямків:

1. Агресивні спонукання як вроджений компонент, прихильники цієї думки З. Фройд, К. Лоренц, Е. Фромм;
2. Агресія як відповідь на фрустрацію (Дж. Доллард, Л. Берковіц та ін.);

3. Агресивна поведінка- результат соціального навчіння (А. Бандура та ін.).

Беручи до уваги вище запропоновані концептуальні напрями, конкретні відмінності у них присутні, про те не є взаємовиключними у своїй діяльності, вони будують цілісну систему уявлень про закономірності та природу функціонування агресії. Перш за все необхідно чітко окреслити та відокремити самовпевнену, наполегливу, енергійну, цілеспрямовану поведінку від агресивної, тобто деструктивної поведінки яка спрямовується на завдання шкоди та болю об'єктам нападу, тому, що поточна думка об'єднує усіх визначних дослідників агресії [7].

А. Басс трактує феномен агресії як поведінку котра охоплює загрозу та завдає шкоди іншим. На сьогодні найбільш визнаною класифікацією агресивних проявів є власне класифікація Басса. Цей вчений виділив вісім основних видів агресивних дій на основі використання трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна й пряма-непряма агресія [14]. Л. Берковиц підкреслює, що критерій кваліфікування будь-яких агресивних дій є включення у них бажання образити чи скривдити, а не просто спричинення ними таких наслідків. Д. Зілман обмежує застосування поняття «агресія», а саме у використанні даного поняття у контексті спричинення фізичних ушкоджень стороннім індивідам [28]. Своєю чергою Л. Кішлі та ін., висунули наступний вид агресії – емоційну, що являє собою ворожу, вербальну та невербальну поведінку, тобто без застосування фізичної сили. Спрямування цієї поведінки може відбуватись як до однієї людини, так і до групи осіб, її мета спричинити душевні страждання [20, с. 107].

Класична теорія "фрустрація-агресія" розроблена Дж. Доллардом та Н. Міллером, стверджує, що фрустрація часто призводить до вияву агресії. Фрустрація визначена як тривалий негативний стан, який виникає внаслідок конфлікту між мотиваціями і відчуттям неможливості досягти бажаної мети. Дж. Доллард трактує агресію як захоплення, що регулярно появляється в організмі, а фрустрація – це спосіб змінити перешкоду на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги. Проте важливо відзначити, що фрустрація не завжди призводить до агресії. Людина може реагувати на фрустрацію різними способами, такими як відмова від мети, впадання в апатію,

регрес (повернення до більш примітивних форм поведінки) або фіксація (нав'язливе повторювання певних дій, які не призводять до досягнення мети). Таким чином, фрустрація не обов'язково призводить до агресії, але може спричинити різні реакції в людини [20].

Конрад Лоренц вважав, що агресія першочергово виникає з вродженого інстинкту боротьби за виживання, який присутній як у людей, так і у тварин. Він вбачав, що агресивна енергія виникає з інстинкту боротьби за виживання та генерується в організмі безупинно, поступово накопичуючись з часом. Лоренц підкреслював, що внутрішньовидова агресія є серйозною загрозою, особливо в умовах сучасного культурного і технічного розвитку [23].

Феномен агресії за А. Бандурою це – засвоєння поведінки у процесі соціалізації через споглядання потрібної соціально-психологічної технології розвитку індивіда. Відповідно до теорії соціального научіння, розробленої Альбертом Бандурою, люди навчаються агресивної поведінки, спостерігаючи і імітуючи інших, особливо під впливом нагород і покарань. Своє припущення А. Бандура висвітлив після результатів серії експериментів (ляльки Бобо), які продемонстрували, що діти, які не бачили агресивної поведінки, не часто виявляли її у своїх діях та словах. Однак, юнаки, які були свідками агресивної поведінки мали заохочення проявляти її також. Спостереження за агресивною поведінкою дорослих навчило дітей агресивних реакцій. За словами Бандури, сім'я, під культура та засоби масової інформації щодня надають дітям «уроки» агресивності [9].

Представники діяльнісного підходу досліджують агресивність з точки зору діяльнісних характеристик особистості, зокрема готовність до ворожих та агресивних дій. Представники особистісного підходу, такі як О. Атемасова, М. Охрімчук, О. Волянська, у своїх дослідженнях приділяють особливу увагу агресивності як рисі, яка є властивістю особистості і може проявлятися по-різному під впливом різних чинників [17].

Згідно з психоаналітичною теорією Зигмунда Фрейда, людська поведінка виникає зі складної взаємодії інстинкту смерті (Танатоса) та інстинкту життя (Ероса), між якими існує постійний конфлікт. Цей конфлікт спонукає виникнення

різних форм агресивної поведінки, оскільки енергія інстинкту смерті перетворюється на зовнішні прояви. Одним із факторів, що можуть посилити агресію, є обмеженість у соціальних контактах або їх відсутність. Ця теорія була подальше розвинута Карлом Юнгом, який виділив архетип "Тінь" як представника всього того, що суб'єкт не визнає в собі і що відповідає за деструктивні та агресивні аспекти людської особистості. З психоаналітичної точки зору, агресивність формується в ранньому дитинстві як реакція на насильство соціального оточення (придушення свободи, примус, покарання), і придушення цієї агресії може призвести до неврозів. За цією теорією агресія постійно існує у нас і намагається знайти вираження [9]. За думкою А. Фрейда, агресивність є вродженим інстинктом, який тісно пов'язаний із сексуальністю. Агресивність є нормальним явищем, що обов'язково притаманне психічному життю кожної людини. Навіть якщо це не проявляється явно, вона може впливати на поведінку людини, керуючись несвідомими, непрямими способами [54].

Узагальнену типологію агресивної поведінки запропонував Б. Крейхи, котра містить в собі 9 похідних:

1. Модальність реакції- вербальна чи фізична;
2. Реакції- діяльність чи бездіяльність;
3. Безпосередність- безпосереднє чи опосередковане;
4. Спостереження- відкрите чи приховане;
5. Підбурювання- неспровоковане чи мстиве;
6. Цілеспрямованість- ворожа чи інструментальна;
7. Види спричиненої шкоди- фізична чи психологічна;
8. Тривалість наслідків- короткотермінові чи довготермінові;
9. Соціальні одиниці, що задіяні- індивідуальна чи групова [14].

У дітей дошкільного віку можна спостерігати різні напрямки агресивної поведінки, такі як спрямованість на зовнішні об'єкти (людей або предмети) або на себе (тіло чи особистість). Ці прояви можуть бути явними, такими як конфліктність, лихослів'я, тиск і примус, або латентними, такими як відмова від контактів і бездіяльність з метою навмисно завдати шкоду комусь. Сучасні моделі агресивної поведінки включають різні елементи, такі як агресивні переконання і

установки (іноді називають ворожість), агресивні схеми сприйняття, агресивні очікування, агресивні поведінкові сценарії та десенситизацію, що вказує на зменшення чутливості до агресії [2].

Таблиця 1.1

Різновиди агресивної поведінки та їхні визначення

Вид агресії	Пояснення
Фізична агресія	спрямована на завдання фізичної шкоди іншим (побиття, тілесні травми).
Вербальна агресія	виявляється через образи, звинувачення, критику, негативні коментарі та інші способи вираження незадоволення, а також охоплює погрози та образливі жарти.
Гнівна (ворожа) агресія	має емоційний стимул і виражається в руйнівних діях проти конкретної дитини чи дорослого.
Інструментальна агресія	виявляється тоді, коли агресивна поведінка слугує інструментом для досягнення іншої, не пов'язаної напряду з агресією мети.
Гетероагресія	фізична або вербальна, гнівна чи інструментальна, а також відкрита чи прихована. Агресія, спрямована на власну особистість, називається інтропунітивною або аутоагресією.
Аутоагресія	форма агресивної поведінки, коли людина спрямовує ворожі дії на себе саму, виявляється у самоприниженні або нанесенні фізичних пошкоджень.
Доброякісна агресія	біологічно-адаптивна і служить для захисту життєво важливих інтересів в реакції на загрозу.
Злоякісна агресія	розглядається як деструктивна реакція, яка не пов'язана зі збереженням життя [15].
Деструктивна агресія	відкрита пряма агресія в соціально неприпустимій формі або з негативними результатами, такими як девіантна поведінка.
Реактивна агресія	прояв агресивності при спілкуванні, виникає як реакція на фрустрацію під час спілкування.
Спонтанна агресія	підсвідома радість, яку особистість відчуває, спостерігаючи труднощі інших і намагаючись їх розгнівати або демонструвати їх помилки.
Навмисна агресія	передбачає намір завдати шкоди з усвідомленням наслідків і отриманням задоволення від досягнення цілі [32].
Прихована агресія	проявляється у формі мрій, фантазій, снів, а також в уявленні сценаріїв помсти з елементами насильства, де уявний об'єкт агресії страждає, відчуває біль за здійснені дії.

1.2. Вікові та гендерні особливості прояву агресивної поведінки

Вікові та гендерні особливості прояву агресивної поведінки є невіддільною частиною нашого розуміння людського поведінкового спектра. Кожна людина є унікальною і в процесі росту та розвитку стикається з різноманітними впливами, що формують сприйняття та вираження агресії. У дітей котрі переходять в молодший дошкільний вік відбувається процес адаптації соціальних умов і підготовка до шкільного життя, у цьому віці дуже важливо допомогти малюкам пристосуватись до суспільства та загальних норм поведінки, тому що, на думку багатьох психологів у цей період життя закріплюються основні тенденції поведінки дітей, також і агресивних. Агресивна поведінка серед молодших школярів виникає внаслідок негативних прикладів, що надають дорослі [31]. Особливо вразливі ті діти, які стикаються з агресією у власній сім'ї та переживають її наслідки безпосередньо на собі. Пряма та опосередкована вербальна агресія, містить в собі скарги, агресивні фантазії та прямі образи, є найбільш поширеними формами агресивної поведінки у молодших школярів. Деяким дітям властива фізична агресія (пряма чи опосередкована) [49].

Прояви агресивності можуть проявлятися з обох сторін, батьками до дітей та дітьми до батьків. Науковці стверджують, що на сьогодні дитяча агресивність спостерігається набагато частіше ніж це було колись, причинами цього явища є багато факторів, такі як: перегляд фільмів із жорстокими сценами, комп'ютерні ігри, Інтернет. Усі ці речі впливають на ще не сформовану психіку дитини і викликають нездорові реакції малюків. Не слід заперечувати вплив вулиці на агресивні реакції дітлахів, велика зайнятість батьків, відсутність виховання, якісного проведення часу є причиною того, що дошкільнята перебирають негативну модель поведінки яку вони побачили у дворі на себе [55].

Особливості прояву агресивності у дошкільному віці (до 6-7 років). Діти в цьому віці виявляють агресію як реакцію на невміння ефективно виражати свої почуття чи розвивати навички соціального спілкування. Така поведінка слугує спробою вираження власної незалежності чи привласнення ресурсів (іграшок, території) [6]. У молодшому шкільному віці (6-12 років). Соціальні вміння та контроль над емоціями поступово зростають, але деякі діти можуть ще

демонструвати агресію через невпевненість або проблеми зі своєю самооцінкою. Конфлікти в школі та взаємодія з однолітками також є одним із факторів агресивної поведінки [11, с. 30].

Агресивні тенденції найвиразніше проявляються в підлітковому віці, обумовлені як фізіологічними аспектами розвитку (гормональні зміни, велика збудженість нервової системи), так і психологічними особливостями (почуття дорослості, реакція на емансипацію та опозицію, потреба в самоспостереженні, гостра чутливість до невдач) [6]. Аналіз мотивації агресивної поведінки підлітків розкриває значущі почуття та емоції негативного характеру, такі як гнів, страх, помста, ворожість. Ці емоції виявляються у бійках, побоях, образах, тілесних ушкодженнях, а іноді навіть у більш серйозних вчинках, таких як убивства, зґвалтування, ушкодження або знищення майна. Підлітковий вік (13-18 років). Зміни в гормональному та нейрологічному розвитку впливають на стійкість до стресу та імпульсивність, що сприяє зростанню агресивної поведінки. Прагнення до незалежності, самовираження, бажання привернути до себе увагу іноді призводить до непорозумінь між підлітком і значущим дорослим чи однолітками і дані ознаки можуть провокувати агресивність у підлітків [15].

Гендерні особливості хлопчиків. У соціумі існує стереотип про те, що хлопці виражають агресію більше, ніж дівчата, частіше можуть використовувати фізичну силу для вираження своїх емоцій чи вирішення конфліктів. У дівчаток є схильності використовувати більш вербальні або соціальні форми агресії, такі як сплітинг, виключення з групи тощо. Емоційна агресія також є домінантною і яскраво вираженою схильністю до злостивих приміток чи гострого словесного висловлення [29].

Юнацький вік (19-24 роки). В цьому періоді відбувається активний пошук власної ідентичності та місця в суспільстві, спроби встановити себе в соціальній ієрархії та здобуття автономії, що частою мірою призводить до конфліктів [16]. Молода дорослість (25-40 років). У цій віковій категорії особи часто знаходяться в ролі батьків чи доглядають за власними батьками, бажання відстоювати свої бажання та особисті кордони у цьому віці є складним та іноді болючим процесом тому на фоні цього в індивідів може проявлятися агресія коли їхні бажання не

враховуються чи знецінюються [12]. Середній вік (41-60 років). У цьому періоді особистість укладається в стабільніші ролі, але можуть виникати стресові ситуації, пов'язані з родинними або професійними обов'язками також з'являється агресивність котра пов'язана з кризами середнього віку та переосмисленням життя [16]. Пізня дорослість (61 рік і старше). Зниження фізичних здібностей та втрата близьких викликає стрес та впливає на емоційний стан.

Поведінка людини вважається агресивною тоді коли наявні наступні дві умови: присутні наявні згубні наслідки у жертви (фізичні чи психологічні травми) та порушені норми поведінки.

У сучасному суспільстві люди досить часто стикаються з кризами у житті, вони негативно впливають на психоемоційний стан індивідів і як результат з'являються тривога, напруженість, втома, незадоволення, агресивність та навіть якоюсь мірою жорстокість. Агресія своєю чергою суттєво впливає на емоційний стан людини та міжособистісні відносини між індивідами [28]. Стреси, розпад традиційної структури сім'ї, інформаційна втома, цькування на роботі призводять до тривожних та агресивних станів. Якщо агресія як соціальний та психічний феномен є частим предметом вивчення і досліджень то гендерні та вікові особливості проаналізовані недостатньо [34].

Стереотипні погляди на поведінку жінок та чоловіків трактують суспільству риси котрі повинні бути у кожної статі, наприклад мужність, стриманість, самодостатність, брутальність, маскулінність, орієнтованість на кар'єру, - для чоловіків, та доброта, чуйність, порядність, слабкість, терплячість, орієнтованість на сім'ю- для жінок. Тим самим виправдовуючи чи засуджуючи певні невідповідності кожного гендеру за деякі дії, в тому числі й агресивність [9]. Зазвичай проявами агресивності у дорослих людей є індивідуальні особливості до них належать: страх суспільного несхвалення, почуття сорому, провини, заздрості, відсутність професійних здобутків тощо. Якщо брати до уваги гендерні відмінності, то у чоловіків частіше спостерігається рівнем прямої та фізичної агресії, а у жінок непрямой і вербальної. чоловікам частіше властиве виявлення фізичної агресії, тоді як жінки частіше виявляють психологічну агресію [56]. Рівень агресивної поведінки значною мірою детермінується

особливостями індивідуального розвитку. Такі аспекти як вік, стать, зовнішні і фізичні особливості, соціальні умови впливають на виникнення агресивної поведінки. Прикладом індивідуальної особливості можуть слугувати зовнішні обставини як шум, спека, холод, тіснота тощо. Безсумнівно значну роль у формуванні агресивної поведінки є безпосередньо оточення.

Безліччю дослідженнями доведений той факт, що чоловіки проявляють вищий рівень агресивності, про те не усі науковці погоджуються із цим твердженням, як от дослідники А. Фродо та Дж. Маколей, вони вважають, що жінки мають виражену емпатію, почуття провини, тривогу вони пригнічують себе у відкриту форму агресивності там, де чоловіки її приховують. Жінки на рівні із чоловіками мають схильність до агресії коли відчують себе вільними від відповідальності чи розцінюють свої дії справедливими [42]. Що стосується гендерної відмінності у питанні дитячої агресивності науковець Т. Тінгер стверджує, що до шести років відмінностей між хлопчиками та дівчатками немає, лише після цієї вікової періодизації виникають відмінності, які обумовлені статево-рольовим вихованням [18].

За даними дослідження яке проводив Л. Чаговиць було виявлено, що у чоловіків за рівнем виявлення перше місце постає фізична агресія, потім вербальна, негативізм, роздратованість, а наступним- негативізм [9, с. 44]. Щодо жінок картина різниця, на першому місці постає вербальна агресія, потім роздратованість, фізична агресія, негативізм, а на останньому місці непряма агресія. Отже у жінок на відмінно від чоловіків значно рідше проявляється фізична агресія та негативізм, про те частіше спостерігається непряма агресія і роздратованість [34].

Науковець Я. Ю. Копейко вказує на цікаве спостереження щодо зв'язку між агресивною поведінкою та рівнем тривожності в чоловіків і жінок. Згідно з його дослідженням, у чоловіків цей зв'язок є зворотнім, що означає, що чим менше тривожності, тим більше спостерігається агресивна поведінка [16]. У жінок же проявляється прямий зв'язок, тобто зі збільшенням тривожності зростає рівень агресивності. Також Копейко робить висновок, що агресивна поведінка у чоловіків пов'язана безпосередньо з контрольною функцією Супер-Его. Супер-

Его в психоаналітичній теорії виступає як частина психіки, що являє собою норми, мораль та соціальні вимоги. Таким чином, агресивна поведінка чоловіків є реакцією на конфлікт між внутрішніми моральними нормами та зовнішніми ситуаціями. Щодо жінок, науковець стверджує, що їхня агресивна поведінка є захисним механізмом, пов'язаним із "силою-слабкістю Его" [48]. В психоаналітичній термінології, Его виступає як частина психіки, відповідальна за реалізацію реальних та раціональних дій. Зазначена "сила-слабкість Его" вказує на суперечність внутрішніх сил особистості жінки, які виявляються у формі агресивної поведінки як спроба захистити себе від зовнішніх викликів чи стресових ситуацій [19].

Про статеві та гендерні відмінності прояву агресивності також говорили такі науковці як Р. Берон і Д. Річардсон. Згідно з їхньою теорією жінки вважають схильність до домінування привабливою рисою чоловіків, чого не можна сказати у зворотному напрямку, спираючись на цю думку біологи припускають, що наполегливість як форма вияву агресивності може допомагати чоловікам передавати свої гени наступному поколінню [52]. Чоловікам притаманно відчувати тривогу і провину після вияву агресії, жінки своєю чергою відчують стурбованість наслідками своїх дій. Жінки сприймають агресію як вияв емоційного напруження, особливо в контексті гніву. У той час як чоловіки розглядають агресію як інструмент чи модель поведінки, до якої можуть звертатися для досягнення різноманітних соціальних або матеріальних винагород. Важливим аспектом є статеві відмінності у фізичній агресії, особливо в ситуаціях, коли вона виникає як результат обов'язкового виконання соціальної ролі. Це відрізняється від ситуацій, коли агресія виявляється без будь-якого примусу. Також важливою є тенденція чоловіків проявляти агресію більш виразно під час сильної провокації, порівняно з випадками, коли провокації відсутні [30].

Стратегія професіоналізації жінок є спробою подолати конфлікт між гендерною та професійною роллю. Дослідники вказують, що у багатьох випадках професійна роль для жінок залишається в тіні і підпорядкована гендерному визначенню, як результат це викликати напруження, невдоволеність та

обмежувати можливості самореалізації жінок, вони можуть вибирати різні стратегії професіоналізації, такі як відмова від професійних амбіцій на користь гендерної ролі, підпорядкування професійних цілей гендерним очікуванням або спроба поєднати професійну та гендерну роль [38]. Важливо враховувати, що різні форми агресії виникають на основі гендерних ролей. Чоловіків можуть підштовхувати до агресії соціумом, який ставить під сумнів їхню суспільну позицію, тоді як жінки відчують незручність у виявленні агресії. Ці аспекти пов'язані зі суспільними очікуваннями щодо ролей чоловіків і жінок, де агресивна поведінка частіше сприймається як прийнятна для чоловіків, а не для жінок. Тому стратегія професіоналізації жінок повинна враховувати ці гендерні ролі та сприяти створенню умов для рівноправ'я і самореалізації, дозволяючи жінкам вибирати свій шлях в професійному та особистому житті [26].

1.3. Передумови, чинники та формопрояви агресивної поведінки у дітей дошкільного віку

Агресивність часто вважається стійкою властивістю особистості, яка проявляється у високій готовності індивіда до виявлення агресії та у схильності сприймати поведінку інших як ворожу. Ця особливість вказує на те, що людина часто реагує агресивно навіть на безпечні ситуації. Агресія, як визначають Є. Лютов і Г. Моніна, є деструктивною поведінкою, яка порушує норми і правила співіснування в суспільстві, завдає шкоди людям і викликає негативні емоції. Г. Паренс вивчає прояви агресивності у дітей, розрізняючи форми: наполеглива ворожа, самозахисна поведінка та ворожа деструктивність, яка виникає згодом після народження [14].

Д. Коннор вказує, що агресія у дітей є абсолютно нормальною та поширеною поведінкою. Згідно з його дослідженнями, половина контактів між дітьми від 1 року до 1 року 6 місяців є "деструктивними" або "конфліктними", і агресивна поведінка часто спрямована на однолітків, іноді на близького дорослого. Дані також вказують, що від 18 до 65 місяців діти часто конфліктують через бажання володіти певним предметом, більшість конфліктів між дітьми виникають через небажання віддавати іграшку, що пов'язано з розвитком

здатності дитини відділяти свої предмети як частину себе. Різні дослідження вказують на зміни у характері агресивної поведінки дітей з віком, такі як зменшення фізичної агресії та збільшення вербальної в період від двох до чотирьох років [31, с. 89]. Дослідники, такі як А. Налчаджян, Ч. Венар та П. Керіг, вказують на переважання фізичної агресії у дітей раннього віку від 2 до 3 років діти виявляють вибухові реакції гніву більш ніж у 7 разів частіше, ніж спрямовані реакції [6].

Вчені зазначають агресивні прояви в поведінці дітей ще в дитячому віці. А. Фройд вважає, що агресивні прояви у дітей відображають розрядку інстинктивних спонукань. Початково агресія спрямована на саму себе, але з часом може перенаправлятися на об'єкти та суб'єкти навколишнього світу. О. Кернберг і О. Хухлаєва вказують на зв'язок агресивних проявів з інтенсивністю афективних переживань та захисною реакцією [10]. К. Хорні вбачає, що незадоволення основних потреб дитини може сприяти формуванню базальної ворожості, яка розвивається у ворожість до батьків та подальшу тривогу. О. Хухлаєва розглядає агресивні прояви як захисні, особливо в активних дітей, що сприяють їхньому розвитку, тоді як у пасивних дітей формується почуття небезпеки.

Г. Бреслава вказує, що агресивні прояви в дітей є перш за все механізмом привертання уваги та засобом досягнення своєї мети. Вона стверджує, що в ранні роки життя дитини, коли її існування повністю залежить від матері, виникають агресивні дії, такі як удари руками чи постукування ніжками, які мають на меті привертання уваги [9]. Аналізуючи різні погляди науковців, два ключові фактори, які впливають на виникнення агресивних проявів у поведінці дітей раннього віку, виділяються: стиль виховання в сім'ї та фрустрація [28]. Фрустрація, згідно з дослідженнями Дж. Долларда, Н. Міллера, А. Налчаджяна, та ін., являє собою стан, коли цілеспрямована діяльність людини блокується. Фрустраційна теорія вказує на три типи причин, що можуть викликати фрустрацію: позбавлення, втрати та конфлікт [36]. І. Фурманов вважає, що агресивні прояви є реакцією на кризову ситуацію, спричинену депривацією або фрустрацією актуальних потреб. Емоційна депривація, зумовлена відсутністю

матері, може призводити до порушення базової віри у світ та формування страху, агресивних проявів та відсутності інтересу до навколишнього середовища [45]. Стиль сімейного виховання впливає на виникнення агресивної поведінки у дітей.

Аналізуючи цей чинник, можна виокремити два різних сценарії:

1. Беземоційний характер внаслідок розриву з матір'ю;
2. Втрата раніше набутих навичок через втрату емоційного зв'язку.

Вплив сімейного виховання на формування негативних форм поведінки у дітей визнають як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці, зокрема Г. Бреслава, С. Колосова, А. Налчаджан та інші. Г. Бреслава пропонує "варіанти виховання агресивності", вказуючи, що це може бути результатом формування стереотипу агресивної поведінки у дитини, яка маніпулює поведінкою батьків, або може виникнути внаслідок страху, який виникає в результаті емоційного відкидання батьками [9]. А. Личко вважає, що розвиток дитини залежить від гармонійності сім'ї. У гармонійній сім'ї усі вікові труднощі згладжуються, а в негармонійних сім'ях можуть виникати порушення внутрішніх функціональних стосунків [11, с. 30]. І. Фурманов також вказує на супутні чинники сімейного виховання, які можуть впливати на порушення поведінки у дітей, зокрема різка зміна стилю виховання в сім'ї, що сприяє формуванню у дитини впертості та схильності до переважання [20].

За концепцією З. Фрейда, головним способом виявлення агресивної поведінки є ідентифікація з агресором. Він вважав, що дитина відтворює або проектує характеристики об'єкта, який викликав у неї тривогу. Цим способом вона асимілює свої раніше перенесені переживання тривоги. Імітуючи агресора, копіюючи його дії та агресію, дитина виявляє агресивну поведінку [2]. Агресивна поведінка є однією із форм фрустрації. Вона полягає в тому, що людина намагається уникнути або втекти від відповідальності, конфліктних або важких ситуацій, відмова від обов'язків, втекти від ситуацій, які можуть призвести до стресу [47]. Поява агресивної поведінки може бути спричинена як результат підвищеної схильності суб'єкта до сугестії, спостереженням за іншими, які виявляють подібну поведінку в аналогічних ситуаціях, бажанням знайти

полегшення після уникнення можливих труднощів, та прагненням до необмеженої волі та незалежності [11].

Дерешкявічус виділяє наступні аспекти які спричиняють агресивну поведінку:

1. Відсутність похвали від інших людей;
2. Розбіжність між власною самооцінкою і оцінкою соціуму;
3. Надмірно високі вимоги до себе (призводять до страху перед невдачею);
4. Почуття безсилля та втрати надії;
5. Негативне сприймання до поставлених вимог.

Беручи до уваги фрустраційну теорію можна ствердити, що в даному контексті агресія не є потягом, що автоматично проявляється в організмі, а скоріше як наслідок фрустрації та труднощів, які появляються на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта [5]. Згідно з цією теорією, слід зазначити, що агресія часто є наслідком фрустрації, а вона своєю чергою зумовлює агресію (на цей момент теорія отримала часткове підтвердження). Інструментальна агресія не виникає в результаті фрустрації. Л. Берковіц виніс дві ключові змінні між фрустрацією і агресивною поведінкою: гнів, який діє як пусковий механізм, і пускові подразники, які спричиняють агресивну реакцію [8]. В даному контексті слід враховувати, що гнів виникає тоді, коли досягнення певних цілей, які суб'єкт прагне досягти, стикається з перешкодами. Наприклад, у дітей може виникнути агресія внаслідок гніву, пов'язаного з розлукою з батьками [31]. Однак гнів сам по собі ще не призводить до агресивної поведінки. Для виникнення агресивної реакції потрібні пускові подразники, які мають логічно пов'язати суб'єкта з причиною гніву, іншими словами, фрустрацією [53]. Звісно, агресивність і агресивна поведінка також залежать від суспільних умов. Хоча агресію зазвичай розглядають як соціально негативне явище, в деяких випадках вона може виконувати корисну роль для збереження внутрішньої рівноваги організму та, в остаточному підсумку, для здоров'я людини [12]. Іноді відкрита агресивна поведінка розглядається як спосіб "катарсису", що може допомогти звільнитися від тривалого та інтенсивного стану гніву. Проте дослідження показують, що такий "розряд" не завжди призводить до очікуваного результату [2]. Виходячи зі

сказаного, готовність до агресії можна зафіксувати в поведінкових актах, результатах і наслідках агресивної поведінки, схильності діяти агресивно, в поглядах, думках, судженнях, оцінках з приводу позитивної або негативної ролі того чи іншого агресивного акту [33].

У дітей дошкільного віку відсутні такі якості як співчуття та розуміння, вони в силу свого віку не усвідомлюють почуття інших, вони не вміють допомогти і співчувати навколишнім. Цікавою закономірністю є той факт, що агресивні дошкільнята мають відмінно розвинутий інтелект і логічне мислення, вони добре справляються із поставленими цілями у навчанні та іграх. Завдання батьків помічати ознаки агресивної поведінки та віднайти причину даного прояву емоцій [40]. Слід розуміти, що дана проблема потребує стороннього втручання (батьків, педагогів, психологів), тема агресії не зміниться сама по собі. Завдяки конфліктності діти намагаються захиститись, знайти своє місце під сонцем, також причинами дитячої агресії є соматичні захворювання чи психічними, неврологічними захворюваннями [51]. Погане самопочуття (простудне захворювання), дитина відчуває слабкість, але не може пояснити, що з нею відбувається і починає погано поводитись, капризувати та агресувати. Сильний стрес може стати причиною виникнення зміни поведінки, такий як втрата близької людини, сварки батьків, розлучення батьків тощо. Надмірна любов та гіперконтроль, поява другого батька можуть стати ознаками девіантної поведінки малюка, іноді така поведінка є спроба привернути на себе увагу аби відчути хоч якусь реакцію важливих дорослих [5].

Агресія розглядається у контексті вікової періодизації- дітей дошкільного віку, тобто віком від 3-ох до 6 (7) років. У сучасному світі часто почути скарги батьків на агресивну поведінку своїх дітей, що викликає питання про джерела та можливості корекції цього явища [57]. Існує безліч пояснень для агресії у дітей, одним з яких є реакція на обмеження у втіленні своїх бажань та потреб. Джерелами дитячої агресії можуть бути заборони, індивідуальні особливості, наслідування поведінки дорослих та їхні емоції [1]. Важливо враховувати, що агресія є невіднятою частиною динаміки активності та адаптивності людини. В соціальному плані наявність певного рівня агресивності у особистості є

нормальною та навіть необхідною. У "нормі" ця агресія проявляється як соціально прийнятна якість, в іншому випадку може виникнути піддатливість та пасивність в поведінці [2].

Висновок до першого розділу

1. У широкому розумінні агресія означає деструктивну поведінку, яка завдає шкоди іншим (фізичного чи психологічного характеру), тобто порушує норми моралі у суспільстві. Феномен агресії трактувало чимало науковців, таких як: А. Басс, Л. Берковиц, Д. Зілман, Л. Кішлі, К. Лоренц тощо. У межах питання агресії існує безліч підходів, як от класична теорія «фрустрація-агресія» яку розробили Дж. Доллард і Н. Міллер, дана концепція трактує агресію як реакцію на фрустрацію, своєю чергою К. Лоренц стверджував, що агресія виникає через вроджений інстинкт до виживання який виявляється не лише у людей, а й тварин. А. Бандура доводив, що у межах соціального наочіння діти набувають агресивну поведінку спостерігаючи й імітуючи інших під впливом нагород і покарань. В концепції діяльнісного підходу агресія проявляється у готовності до ворожих дій. Особистісний підхід О. Атемасова, М. Охмірчука і О. Волянської приділяв увагу агресивності як рисі яка проявляється під дією різних чинників. З. Фройд пояснював агресію як виклик інстинкту «Таноса» і «Ероса» між якими відбувається постійний конфлікт, К. Юнг розвинув цю теорію та додав архетип «Тінь» як представника того, що не визнається індивідом. Агресія поділяється на види: прихована агресія, фізична агресія, вербальна агресія, гнівна (ворожа) агресія, гетероагресія, аутоагресія, пряма відкрита агресія, доброякісна агресія, конструктивна агресія, деструктивна агресія, реактивна агресія, реактивна агресія, спонтанна агресія, навмисна агресія.

2. Дошкільний вік (3- 6/7 років) є складним віковим періодом як для самої дитини, так і для батьків, у цей період малюки можуть виявляють агресію через невміння проявляти свої почуття та емоції і часто слугується спробою заявити про власні кордони як то не бажання ділитися іграшками чи бажання привласнити її. У молодшому шкільному віці (6-12 років) соціальні навички зростають, але агресія може проявлятися через невпевненість, страхи, проблеми

у школі чи сім'ї, тому дуже важливо батькам та педагогам прослідковувати ці тенденції і надати вчасно належну підтримку. Найяскравіше спостерігається агресивна поведінка у дітей, які перебувають у підлітковому віці (13-18 років) через фізіологічні та психічні зміни школярів. Цей вияв емоцій слугується через низку проблем з якими зіштовхується підліток: бажання незалежності, самовираження, комплекси стосовно зовнішності, спілкування з батьками, друзями.

3. У дошкільному віці не спостерігається значних відмінностей у проявах агресії між дівчатками та хлопчиками з точки зору статевих різниць. У старшому та дорослому віці відмінності є, наприклад у жінок спостерігається панівною вербальна агресія, а у чоловіків- фізична. Л. Чаговиць виявив, що у чоловіків перше місце посідає фізична агресія, потім вербальна, негативізм, роздратованість, а у жінок на першому місці вербальна агресія, роздратованість, фізична агресія, негативізм, а потім непряма агресія. Питання вікових та гендерних відмінностей досліджувало чимало дослідників, з яких: А. Фордо, Дж. Маколей, Т. Тінгер, Л. Чаговиць, Я. Ю. Копейко, Р. Берн та Д. Річардсон. Їхні припущення прослідковують одну закономірність- відмінність у формопроявах агресивної поведінки у чоловіків та жінок, у кожному віковому періоді особистість стикається із певними труднощами, проте реакція та ці виклики є різною.

4. Агресивна поведінка в дітей дошкільного віку є складним явищем, яке має різні причини та прояви. Важливо враховувати, що агресія у дітей є нормальним явищем, але водночас вона вказує на певні проблеми чи негативні впливи в їхньому середовищі. Д. Конон вважає агресивну поведінку нормою, так, як більшість контактів у дитячому віці є деструктивними і конфліктними. Для ефективного управління агресивною поведінкою у дітей важливо враховувати їхні потреби, сприяти формуванню адекватних стратегій вирішення конфліктів та створювати сприятливе середовище для їхнього розвитку та самовираження. Стиль сімейного виховання є ключовим фактором, який впливає на виникнення агресивної поведінки у дітей (І. Фурманов, Г. Береслава А. Налчаджан). Зазначені два різних сценарії - беземоційний характер внаслідок розриву з матір'ю та втрата

раніше набутих навичок через втрату емоційного зв'язку - вказують на складність впливу сімейного оточення на психологічний розвиток дитини.

5. Ідентифікація з агресором за концепцією З. Фрейда, а також фактори, які спричиняють агресивну поведінку, виявлені дослідниками, дають додаткові уявлення про механізми виникнення такої поведінки. Фрустраційна теорія також надає важливі відомості щодо зв'язку між фрустрацією та агресією, а також розглядає інші аспекти, такі як інструментальна агресія та роль гніву в цьому процесі. Зазвичай агресію розглядають як негативне явище, але у деяких випадках вона може виконувати корисну роль для збереження внутрішньої рівноваги та виявлятися як спосіб "катарсису". Дітям дошкільного віку важко розрізнити почуття співчуття та розуміння, вони виявляють агресивну поведінку через неспроможність ефективно виражати свої почуття. Батьки та педагоги повинні бути уважними до ознак агресивної поведінки у дітей та шукати причини цього прояву емоцій.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ДОШКІЛЬНЯТ

2.1. Організація та психодіагностичний інструментарій дослідження агресії у дітей дошкільного віку

Здійснення психодіагностичного дослідження на виявлення агресивних тенденцій відбувалось із лютого по березень 2024 року на базі логопедично-корекційного центру «Країна мовлення» у м. Тернопіль. У дослідженні взяло участь 70 дітей віком від 3-ох до 7-ми років (40 хлопчиків і 30 дівчаток), а також 70 батьків/опікунів. Для проведення якісного дослідження ми підібрали наступний ряд психодіагностичних методик: проєктивна методика «Малюнок неіснуючої тварини» (додаток А), «Методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга» (додаток Б) та авторський експрес опитувальник для батьків.

Ціль нашого дослідження полягає у наступному:

1. Організувати та провести психодіагностику у дітей дошкільного віку;
2. Здійснити опитування у батьків/опікунів стосовно агресії у їхніх дітей.
3. Проаналізувати та інтерпретувати результати.
4. Провести психокорекційний тренінг для часини дітей.
5. Здійснити повторну діагностику усієї вибірки.
6. Аналіз дієвості розробленого психокорекційного тренінгу.

Методика «Малюнок неіснуючої тварини»

Мета: оцінити ступінь креативного потенціалу та психічного стану учасників через їхні власні візуальні вияви уяви.

МНТ є однією з найбільш поширених проєктивних методик, які використовуються для діагностики агресивності у дітей. Головною метою МНТ є вивчення рис особистості, установок та психологічних проблем дитини. Оскільки ця методика є проєктивною, в ній ключову роль відіграє здатність досліджуваного фантазувати та відображати свої уявлення у вигляді малюнка[3]. Другою особливістю МНТ є те, що відображає її реальні особистісні та соціальні

проблеми. Крім того, метафоричність дозволяє інтерпретувати його в психологічних категоріях, що допомагає виявити свідомі установки досліджуваного. Для інтерпретації результатів ми будемо використовувати таблицю, яка містить у собі 15 "симптомокомплексів", що допомагають аналізувати малюнки та виявляти особистісні та психологічні аспекти у дітей (див. Додаток А).

Методика «Фрустраційних реакцій С. Розенцвейга»

Мета: виявити та проаналізувати особистісні реакції дошкільнят на ситуації стресу і фрустрації.

Для виявлення проявів агресивності ми скористалися методикою «*Фрустраційних реакцій*», розробленою С. Розенцвейгом у 1945 році. Ця методика базується на теорії фрустрації, яка стверджує, що вона (фрустрація) виникає, коли на шляху до задоволення певної потреби зустрічаються перешкоди. Організм реагує на фруструючі ситуації на трьох рівнях: клітинному, автономному та кортикальному психологічному. Методика дозволяє вивчити особливості реагування дітей віком від 4 до 14 років на труднощі та перешкоди, що виникають на шляху до досягнення мети або задоволення потреби [21]. Це проєктивна методика, яка допомагає прогнозувати типи емоційних реакцій досліджуваної особи, такі як екстрапунітивні, інтропунітивні та імпунітивні, що дає уявлення про частоту прояву агресивних реакцій. Також вона дозволяє визначити ступінь адаптації дитини до соціального оточення за допомогою коефіцієнта соціальної адаптації (GCR). Ці змінні є важливими для нашого дослідження, оскільки вони відображають індивідуальні характеристики та дозволяють оцінити адаптаційні можливості дитини у соціумі (див. Додаток Б).

Експрес опитувальник для батьків

Мета: отримати інформацію про настрої які панують в сім'ї, визначити причинно-наслідкові зв'язки між вихованням та проявами агресивності у малюків.

Опитувальник для батьків був спеціально розроблений для проведення нашого дослідження аби зрозуміти як батьківське виховання, стать, вік, наявність батьків/сестер чи їх відсутність, перегляд контенту в Інтернеті, система покарань

та насильства у сім'ї впливає чи не впливає на агресивні реакції у дітей які досягнули дошкільного віку. Анкета містить в собі 25 тестових питань закритого та відкритого типу, дана анкета допомагає збирати дані для подальшого аналізу та розуміння того, які фактори можуть впливати на розвиток агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. Результати такого дослідження використовуються для розробки програм та стратегій виховання, спрямованих на підтримку здорового психічного розвитку дітей (див. Додаток В).

Таблиця 2.1

Психодіагностичні методики та їх інструментарій

№	Назва методики	Інструментарій	Тривалість проведення	Вікова категорія
1.	«Неіснуюча тварина»	Аркуші А4 та кольорові олівці	Необмежена	Діти дошкільного віку, підлітки та дорослі
2.	Мет. фрустраційних реакцій С. Розенцвейга	Ряд зображувальних картинок та блок питань	45-60 хв.	Діти старшого дошкільного віку, підлітки та дорослі
3.	Експрес-опитувальник для батьків	Блок запитань відкритого та закритого типу	7-10 хв	Дорослі (батьки/опікуни /вихователі)

Таблиця 2.2

Розподіл показників фрустраційних реакцій у дітей дошкільного віку 5-7 років (за методикою С. Розенцвейга), n = 70 осіб.

Спрямованість реакції	OD «з фіксацією на перешкоді»	ED «з фіксацією на самозахисті»	НР «з фіксацією на задоволенні потреби»	Загальна кількість
Е	5,8	20,6	22,4	48,6
І	4,2	2,2	7,3	13,7
М	1,2	4,6	1,7	7,5
Загальна к-сть	11,2	27,4	31,4	70

У нашій вибірці спостерігається високий рівень реакцій типу ED (з фіксацією на самозахисті), що складає 39,1%. Це означає, що діти часто використовують ворожу поведінку і відмовляються визнавати свою провину. Також варто зазначити, що велика частина екстрапунітивних реакцій (24,3%)

збігається з цим типом. У групі дітей з низьким та середнім рівнем агресії переважають реакції типу OD (з фіксацією на перешкоді) - 31,4% та NP (з фіксацією на задоволенні потреби) - 44,3%, зокрема вони більш схильні до самоорієнтовних реакцій (22,9%) [24]. Групи I та III виявили більшу схильність до інтропунітивних реакцій (31,2%), але в основному це було пов'язано з задоволенням потреб (17,8%). Це свідчить про відсутність у досліджуваних дітей бажання самостійно шукати розв'язання проблем або задовольняти свої потреби.

Таблиця 2.3

Розподіл показників форм прояву агресії у дошкільників за проективною методикою «Малюнок неіснуючої тварини» n=70.

№	Форми агресії	Високий рівень у %	Середній рівень у %	Низький рівень у %
1.	Фізична агресія	10%	20%	70%
2.	Вербальна агресія	20%	65%	15%
3.	Опосередкована агресія	24%	58%	18%
4.	Негативізм	30%	51%	19%
5.	Роздратування	38%	41%	21%
6.	Підозрілість	12%	36%	52%
7.	Образа	16%	36%	48%
8.	Відчуття провини	5%	13%	82%

Аналіз цих даних дозволяє зробити висновок, що негативізм є панівною формою агресії серед досліджуваних дошкільнят, він виявляється у відмові від підпорядкування нормам та правилам, що є характерною ознакою цього вікового періоду. Отримані дані вказують, що негативізм проявляється в різних формах прояву, як відкриті (вербальний та фізичний напад), так і приховані (непрямі агресивні дії та образи). Фізична агресія, як правило, відбувається на фоні вербальної агресії та образливості [35]. Для запобігання агресивних проявів серед дошкільнят, необхідно в першу чергу звернути увагу на негативізм та спрямувати зусилля на виховання дотримання норм та правил поведінки, а також навчити конструктивно висловлювати свої думки та почуття (див. Додаток Д).

За даними експрес-опитувальника для батьків стосовно рівня агресії дітей дошкільного віку, ми дійшли висновку, що 69% дошкільнят мають низький (майже не виражений) рівень агресивності, 19% властивий середній (помірний) ступінь агресії та 12% батьків/опікунів вказали на високий показник агресії у

**Розподіл показників дитячої агресивності за авторським опитувальником
для батьків, n=70 осіб.**

Рис. 2.1. Показники дитячої агресивності за експрес опитувальником для батьків

їхніх дітей. Цікаво було дослідити, що із 12% агресивних дітей майже половина споживає мультфільми у яких транслюється насильство, лайки, зображені страшні герої тощо. Також Чітко прослідковувалась тенденція згідно з відповідями батьків, що у сім'ях у яких конфліктують родичі, відсутня похвала, брак уваги до дитини рівень агресії сягає показника середній та низький, у цієї ж категорії дітей виникають труднощі у спілкуванні з однолітками.

2.2. Програма психологічної корекції агресивної поведінки у дітей дошкільного віку та емпіричне апробування її ефективності

Програма групових занять із профілактики агресивних проявів поведінки у дітей дошкільного віку

Мета профілактики полягає в зниженні рівня агресивності серед дошкільників шляхом застосування ряду ігрових, арттерапевтичних методик, вирішення проблемних ситуацій у взаємодії з однолітками та дорослими, що викликають агресію, вдосконалення емоційно-вольової сфери дітей, засвоєння суспільно схвалених способів боротьби із агресією.

Завдання профілактичної роботи із дітьми дошкільного віку:

1. Провести профілактичні заходи на усунення агресивної поведінки дітей дошкільного віку шляхом підтримки конструктивного сприйняття навколишнього середовища та взаємодії з ним;
2. Здійснити заходи на розвиток емоційного інтелекту;
3. Викладання навичок самоорганізації та саморегуляції;
4. Формування соціально прийнятних способів вираження гніву та агресії;
5. Розвинути навички конструктивного спілкування;
6. Виховання позитивного ставлення до навколишнього світу;

Структура проведення: 7 групових занять, тривалістю 25-30 хв., частота проведення - двічі на тиждень.

Група учасників: 5-7 дітей дошкільного віку.

Очікувані результати: зменшення проявів агресивної поведінки дошкільнят через формування конструктивного ставлення до довкілля. Розвиток емоційного усвідомлення власної поведінки, опанування навичок самоорганізації та саморегуляції, а також формування соціально прийнятних методів вираження гніву та агресії. Крім того, очікується зростання комунікативних навичок та набуття конструктивних моделей поведінки, сприйняття навколишнього світу з доброзичливим ставленням.

Таблиця 2.3

План проведення психокорекційного тренінгу

№	Структура заняття	Обладнання	Тривалість
1.	1. Знайомство 2. Привітання 3. Вправа «Намалюй свою агресію» 4. Вправа «Мішечок з криками»	М'яка іграшка, папір А4, кольорові олівці, фарби, фломастери, ножиці, мішечок	5 хв. 5 хв. 10 хв. 10 хв.
2.	1. Привітання 2. Вправа «Дражнимось овочами» 3. Вправа «Подушка»	М'яч, подушка	5 хв. 10 хв. 10 хв.
3.	1. Привітання 2. Вправа «Папірцевий салют» 3. Фізкультхвилинка 4. Вправа «Агресію в аплікацію»	Ножиці, різнокольоровий папір, природні матеріали (мушлі, сушене листя,	5 хв. 5 хв. 5 хв. 15 хв.

		шкарлупи горіха, жолуді тощо)	
4.	1. Привітання 2. Вправа «Що мені не подобається в цій людині» 3. Вправа «Сніжка»	Папір А4	5 хв. 15 хв. 10 хв.
5.	1. Привітання 2. Вправа розтирання паперу» 3. Вправа «Ураган»	Папір А4, кольорові фарби, пензлики	5 хв. 15 хв. 10 хв.
6.	1. Привітання 2. Вправа «На що схожий настрій» 3. Вправа «Комплімент»	Папір А4, кольорові олівці, фломастери	5 хв. 15 хв. 10 хв.
7.	1. Привітання 2. Вправа «Плутанка» 3. Вправа «Спільне коло»	-	5 хв. 10 хв. 15 хв.

У програмі психокорекції взяло участь 30 дітей віком від 3-ох до 7-ми років, з яких 17 хлопчиків та 13 дівчаток. Дослідження проводилось у логопедично-корекційному центрі «Країна мовлення» в м. Тернопіль з лютого по березень 2024 року (див. Додаток Г). Даний зріз нам необхідний для визначення ефективності поточного тренінгу, наша ціль провести розроблену програму психокорекції для частини дошкільнят після здійснити повторну психодіагностику для усіх учасників дослідження та визначити доцільність чи неефективність розробленого тренінгу психокорекції. За даними нашого дослідження ми дійшли до наступних висновків, діти яким проводився тренінг який спрямований на подолання деструктивної агресії у повторному дослідженні показали нижчі агресивні реакції у той час, коли діти яким цей тренінг не проводили показали фактично ті ж результати як і у першому дослідженні.

Таблиця 2.4

Повторний розподіл показників форм прояву агресії у дошкільників (після проведення психокорекційного тренінгу) за проективною методикою «Малюнок неіснуючої тварини» n=30.

№	Форми агресії	Високий рівень у %	Середній рівень у %	Низький рівень у %
1.	Фізична агресія	8%	20%	72%
2.	Вербальна агресія	19%	70%	11%
3.	Опосередкована агресія	23%	59%	18%
4.	Негативізм	28%	53%	19%

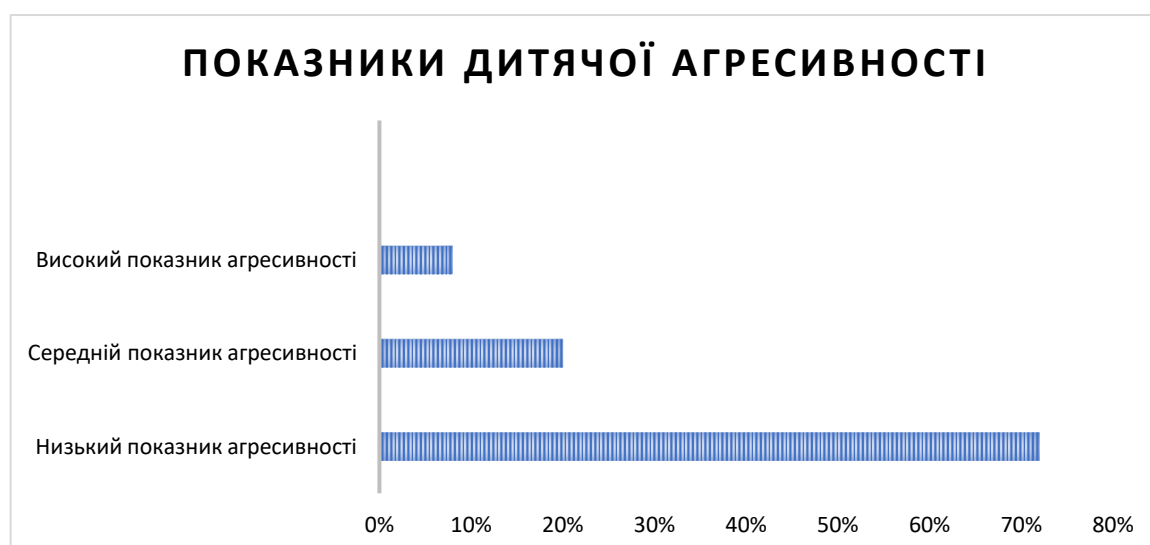
5.	Роздратування	32%	41%	27%
6.	Підозрілість	14%	33%	53%
7.	Образа	17%	35%	48%
8.	Відчуття провини	4%	13%	83%

Таблиця 2.5

Повторний розподіл показників фрустраційних реакцій у дітей дошкільного віку за методикою С. Розенцвейга (після проведення психокорекційного тренінгу), n = 30 осіб.

Спрямованість реакції	ОД «з фіксацією на перешкоді»	ЕД «з фіксацією на самозахисті»	НР «з фіксацією на задоволенні потреби»	Загальна кількість
Е	1,5	5,6	5,3	12,4
І	3,2	1,2	5,7	10,1
М	1,7	4,5	1,3	7,5
Загальна к-сть	6,4	11,3	12,3	30

Повторний розподіл показників дитячої агресивності за авторським опитувальником для батьків, n=30 осіб.

Рис. 2.2 Повторний розподіл показників дитячої агресивності за експрес опитувальником для батьків

Завданням нашого корекційного тренінгу було виявити його ефективність у роботі із дітьми, згідно з дослідженням рівень агресивності у дітей зменшився після проведення корекційних заходів, що наочно можна спостерігати у повторних проведених психодіагностичних методиках «Малюнок неіснуючої тварини», «Фрустраційних реакцій С. Розенцвейга» і експрес опитувальника для

батьків [39]. Дані тренінгові заходи позитивно сприяли формуванню позитивних соціальних навичок та контролю над емоціями, а також допоміг дітям виявляти власні почуття та виражати їх конструктивно. Ігрові методи, рольові ігри та вправи на співпрацю сприяли розвитку емпатії та взаєморозуміння між дітьми.

2.3. Способи профілактики деструктивної поведінки дітей дошкільного віку

Дошкільний вік є тим періодом, коли профілактичні методи легко застосовуються та приносять позитивні зміни. Своєю чергою корекція агресивної поведінки націлена на усунення небажаної поведінки, запобігання факторів які можуть її спровокувати. Основними профілактичними завданнями є з'ясування причин дитячої агресивності [2, с.62]. Також важливим фактором є вивчення методів контролю власної поведінки, розвиток емпатії та довіри, підтримка формування почуття приналежності до спільноти ровесників, зменшення проявів агресії та навчання адекватних способів вираження гніву, допомога дітям у встановленні комунікації з однолітками, вивчення методів врегулювання конфліктів, співпраця з батьками для підтримки цих процесів [27].

Найбільш результативними методами профілактики деструктивної поведінки у дітей дошкільного віку є засвоєння нових навичок комунікації через ігрову діяльність, що містить в собі рольову гру, релаксаційні вправи, аутотренінг, МАК, піскотерапію тощо. Зважаючи на вікову приналежність наших об'єктів дослідження слід активно застосовувати метод ігротерапії, цей вид корекції застосовується для навчання саморегуляції на дітей грою [41]. У даному виді терапії існує безліч вправ які базуються на вплив особистості дитини. Гра розвиває у дошкільнят творчу діяльність, бажання відтворювати минулий досвід, а також моделюється навколишня реальність [43]. Можна сказати, що гра є тим універсальним способом спостерігати прогресивні зміни у психіці дитини, які вона має відносно з довкіллям, готує дітей до нових життєвих етапів.

При корекційній роботі із дітьми котрим притаманна деструктивна поведінка важливо комплексно враховувати усі потенційні подразники, які надалі можуть призвести до сплесків агресії. Значну увагу варто присвятити

просвітницькій діяльності батьків/опікунів, адже із ними дошкільник проводить більшість свого часу. Тому доцільно створити атмосферу при якій корекційна, профілактична робота була проведена не лише у кабінеті психолога, а й у сім'ї, завдяки цьому дитина зможе закріпити конструктивну поведінку та слідувати правилам у своєму житті [44]. До цього відноситься уважне слухання із сторони опікунів, безоцінкове судження, уникання критики, стримане ставлення до невдач, створення доброзичливої атмосфери у сім'ї. Зацікавити малюка до якогось

Рис. 2.3 Система профілактики агресивної поведінки

виду діяльності (спорту, творчості, колекціонування), розвивати позитивні риси дошкільняти шляхом похвали, залучати дитину до хатньої роботи (в ігровій формі), встановлювати емоційний зв'язок із членами сім'ї, гуманно відноситись

до дитини у процесі перевиховання, прислухатись до істерики, не діяти на маніпуляції [19, с. 59].

Профілактика деструктивної поведінки у дітей дошкільного віку важлива для їхнього здорового розвитку. По-перше, важливо забезпечити стабільне і позитивне оточення вдома, де дитина відчуває любов, підтримку та розуміння. Регулярні розмови з дитиною, виявлення і вирішення її потреб і проблем також є ключовими. По-друге, необхідно встановити чіткі правила і межі поведінки, які будуть відповідати віку та розвитку дитини. Це допомагає їй розуміти, що прийнятно і неприйнятно в її поведінці. При цьому важливо використовувати позитивне підкріплення для похвали доброї поведінки. По-третє, активна і цікава зайнятість допомагає уникнути деструктивної поведінки [46]. Спільні ігри, творчість, спорт чи музика розвивають навички спілкування та самоконтролю. Крім того, важливо вчити дітей емоційній саморегуляції, навчати їх виражати свої почуття словами та знаходити конструктивні шляхи вирішення конфліктів. Підтримка від батьків та педагогів у цьому процесі є ключовою [26, с. 215]. Необхідно також звертати увагу на здоровий спосіб життя, забезпечуючи дітям здорове харчування, регулярну фізичну активність та достатню кількість сну. Загалом, профілактика деструктивної поведінки у дітей дошкільного віку полягає в створенні опорного середовища, установленні чітких правил та меж поведінки, активній зайнятості та розвитку навичок емоційної саморегуляції [57].

Для проведення профілактичних заходів слід використовувати не лише слова, а й активні ігри, як відомо, дошкільнята люблять досліджувати світ навколо, тому батьки можуть звернути увагу на оригінальну гру "Полігон: Дослідження та Експерименти"[13].

Опис гри-"Полігон: Дослідження та Експерименти" - це інноваційна інтерактивна гра, спрямована на розвиток та профілактику деструктивної поведінки в дітей дошкільного віку. Гра відкриває перед дітьми унікальну можливість стати справжніми дослідниками світу навколо себе. Гравці відправляються у захопливу подорож на "Полігон" - спеціально облаштований простір, де кожна дитина має можливість випробувати свої сили, вміння та ідеї у безпечних умовах. Завдяки різноманітним конструкціям для будівництва,

малюванню, гра підтримує творчий розвиток та сприяє виявленню дитячого потенціалу. Однак гра "Полігон" не лише місце для розваг, але й цілком серйозна ініціатива з профілактики деструктивної поведінки [21, с. 81]. Гравці вчаться співпрацювати у команді, розв'язувати проблеми, виявляти креативність та ризик. Кожен успіх, кожен набуті навички та здобуті знання в грі підсилюють впевненість дитини у власних силах та відчуття власної важливості. Гра "Полігон" стає не лише місцем розваг, але й платформою для формування позитивних моделей поведінки, розвитку емоційного і інтелектуального потенціалу дитини та зміцнення зв'язків у сім'ї та спільноті [13].

2.4. Система рекомендацій батькам і вихователям щодо врегулювання агресивної поведінки у дітей дошкільного віку

Однією із причин виникнення агресії є страх бути травмованим, острах бути об'єктом нападу чи отримати пошкодження. Насиченість страхів та агресії взаємопов'язані із тривогою яка підкріплена минулим негативним досвідом [24].

Дитячу агресивність можна корегувати використовуючи наступні способи:

1. Прослуховування музики, вона здатна покращити психоемоційний стан.
2. Ліплення з пластиліну, ця діяльність розслабляє і здатна приглушити агресивні пориви розминаючи та створюючи фігурки.
3. Виконання фізичних вправ, прогулянки на свіжому повітрі, слугує хорошим способом отримати порцію ендорфіну та дофаміну.
4. Обійми, дуже просте та часто знехтуване правило будівництва люблячих стосунків з дитиною, що забезпечує відчуття захищеності.
5. Спільно проведений час, допомагає дошкільнятці відчути безпеку тим самим знизити рівень напруги.

Для дітей 3-6 років батьки відіграють важливу роль у формуванні їхньої свідомості, ставлення до себе, самоцінності, уявлень про норми у суспільстві, власне великий фактор відіграє тип виховання у сім'ї. Якщо батьки хочуть виховати стійку, врівноважену особистість, їм слід дотримуватись певних правил. Не слід давати марних обіцянок, адже такі дії підривають довіру. Не вестися на провокації, до дитячої істерики варто прислухатись, але при спробі

маніпулювати варто тримати стійку позицію [35]. Виконувати усе замість дитини також не варто, на перший погляд здається, що дорослий може краще це зробити, як от застелити постіль, але таким жестом ви формуєте у свого малюка безпорадність. Батькам не потрібно критикувати зовнішність, зайва увага до недоліків лише закріплює комплекси [39].

Характеризуючи агресію у дошкільників варто зазначити таку закономірність, що переважна більшість дітей спочатку виявляють агресивну фізичну поведінку, але потім навчаються іншим способам вираження своїх емоцій та вирішення конфліктів. Тому важливо проводити ранні втручання дорослих для допомоги цим дітям розвинути необхідні навички управління своєю поведінкою та емоціями. Ці втручання можуть бути як індивідуальними, так і груповими (наприклад, заняття у дитячому садочку) або спрямованими на дітей з конкретними проблемами. Основна мета допомоги дітям з агресивною поведінкою полягає в розвитку добровільного контролю, що включає зменшення агресивної поведінки та імпульсивності, вміння керувати увагою, а також зміну небажаної поведінки на більш адаптивну [41]. Для досягнення стійких результатів необхідно здійснювати системну та комплексну корекційну роботу, яка включає різноманітні методи та вправи з різних напрямів корекції. Техніки арт-терапії, такі як малювання, казкотерапія, музикотерапія та інші, є ефективними інструментами для сприяння психологічному здоров'ю та гармонізації емоційного стану дітей. Ці методи дозволяють дітям виразити свої почуття та досвід у творчий спосіб, що сприяє зняттю напруги та вирішенню внутрішніх конфліктів [31, с. 89]. Для ефективного застосування арт-терапії важливо створити сприятливе середовище, яке враховує потреби та індивідуальні особливості кожної дитини, та використовувати спеціальні методи для зняття емоційної напруги та підтримки творчого самовираження [46].

Робота із дитячою агресивністю ефективна при системному та комплексному підході, тому роль вихователів, педагогів відіграє значу роль у системі профілактики. Аби знизити рівень напруги у дошкільників слід дати їм можливість витратити енергію у конструктивному руслі, наприклад організовувати фізкультхвилинки. Доцільно організовувати завдання які

потребують роботи у групі, дитина, таким чином, навчається поводитися в групі однолітків, висувати групове рішення, погоджувати думки "мирним шляхом". Участь вихователів у повсякденних побутових справах дітей. Це зміцнює якісно нове ставлення дитини до самої себе і навколишніх. Проведення педагогами різних культурно-просвітницьких і виховних заходів актуальних для дітей (ігри, змагання, конкурси) [9]. Спрямовувати дітей до творчого самовираження – малювання, конструювання, заняття музикою та іншими видами творчої діяльності.

Для того, щоб діти дошкільного віку навчалися виражати свої почуття не в насильницькій формі батькам/опікунам потрібно дотримуватись ключових правил виховання які містять у собі наступні пункти:

1. Спокійне ставлення у разі незначної агресії. Малюкам надзвичайно важливо відчувати підтримку та любов найближчих людей, коли ж на його капризи дорослі реагують роздратуванням дана поведінка навіює ще більшої концентрації. Батькам варто пам'ятати, що дитяча істерика це прохання допомоги, дитина у міру свого віку не завжди може справитись із своїми емоціями і тут повинні на допомогу прийти розуміючи та люблячі батьки, таким чином дитина відчуватиме довіру та знизить імпульс агресії [50].

2. Встановлення з дитиною зворотного зв'язку. Надзвичайно важливою для встановлення довірливих стосунків є комунікація батьків із дитиною, обговорення норм поведінки, правил спілкування. Батьки повинні навчитись розмовляти із своїм малюком, приділяти йому час відповідаючи на запитання, адже у дошкільному віці частим словом є «Чому?», коли дорослі приділяють час відповідаючи на запитання у дитини появляється розуміння, що вирішення проблемних ситуацій відбувається через діалог [20, с. 109].

3. Контроль над власними негативними емоціями. Цілком явним є те, що діти наслідують поведінку дорослих, не важливо чи позитивна чи негативна ця поведінка, діти є відображенням своїх батьків, тому якщо у сім'ї частим явищем є агресія один до одних, лайки, фізичне насильство то цілком ймовірно що і дошкільня буде відтворювати таку поведінку у спілкуванні із своїми ровесниками чи вихователями [5].

4. Обговорення провини. Проведення відвертої розмови з дитиною про її дії та їхні наслідки. Під час цього обговорення важливо допомогти дошкільнятці розуміти, які конкретні дії вона вчинила, чому вони могли бути неправильними чи шкідливими, а також які можливі наслідки вони могли мати для інших людей або для самої дитини [25]. Під час обговорення важливо не винити дитину, а замість цього допомагати їй розуміти свою відповідальність за власні дії та сприяти розвитку навичок самоконтролю та рефлексії.

5. Збереження позитивної репутації дитини в сім'ї, що містить в собі активну співпрацю з батьками, щоб вони розуміли і підтримували зусилля та досягнення своєї дитини [47]. Також важливо підкреслювати сильні сторони та досягнення дитини, надавати можливості для виявлення її талантів та виявлення позитивних якостей, що сприяє підтримці позитивного самовизначення та самооцінки.

6. Надавати можливість дитині отримати емоційну розрядку в грі, спорті та інших фізичних активностях, що дозволяють вивільнити накопичену енергію та стрес, сприяють покращенню самопочуття та збалансованому розвитку фізичних та емоційних аспектів особистості.

Завдання профілактичної роботи з батьками - допомогти переглянути та переосмислити свої уявлення про виховання, позбутися неефективних методів впливу і психологічних проблем, що перешкоджають налагодженню стосунків з дитиною. Для цього використовуються різноманітні форми профілактично-корекційної роботи з батьками. Лекції та бесіди, під час яких аналізуються типові труднощі та помилки у спілкуванні з дітьми певного віку, а також розглядаються їхні наслідки для розвитку особистості. Активні форми психологічної освіти, такі як тренінги, групові дискусії та рольові ігри, спрямовані на вчителювання батьків більш ефективній взаємодії з дитиною та одне з одним. Індивідуальні бесіди з батьками, під час яких психолог надає їм інформацію про результати психологічного обстеження їхньої дитини та рекомендації щодо покращення психічного стану дитини. Консультації з метою корекції виховної позиції батьків та створення сприятливих умов для розвитку особистості дитини [16]. Ці форми

співпраці з батьками сприяють підвищенню їхньої батьківської компетентності та покращенню стосунків з дітьми.

Необізнаність у розділенні власних переживань та їх вираження є проблемою, з якою можуть зіштовхуватися діти дошкільного віку. Деякі з них мають складнощі з розрізненням своїх емоцій та тим, як вони їх виражають. Вихователям і батькам важливо навчити дітей ефективно виражати свої почуття, оскільки демонстрація правильних прикладів має ключове значення для їхнього виховання. Переживання через обмеження, будь-які заборони можуть викликати неприємні емоції, як для дорослих, так і для дітей [19]. Невміння висловлювати переживання соціально прийнятним способом, якщо дитина не вміє ефективно спілкуватися з ровесниками, це викликає конфлікти в дитячому оточенні. Недостатнє задоволення потреб у спілкуванні призводить до агресії, якщо вони відчують нудьгу або не можуть знайти спільну мову з іншими дітьми або дорослими. Вплив слів та дій дорослих, вчинки та слова дорослих мають значний вплив на дитину, іноді викликаючи агресивну поведінку в майбутньому. Недооцінення особистості дитини та неухважне ставлення призводить до виникнення агресивної поведінки.

Працюючи з дітьми, які проявляють агресивну поведінку, важливо розібратися у ситуації дитини в житті, включаючи її сімейні відносини, методи виховання, та статус у групі. Також важливо проводити роботу з батьками, надаючи інформацію та консультації. Забезпечення співпраці з іншими спеціалістами, такими як вихователі, психологи та соціальні педагоги, також є необхідним аспектом. Засоби для зниження рівня агресії включають використання ігор та вправ з відповідною метою, участь у розвивально-корекційних групах під керівництвом психолога, а також, при необхідності, видалення зі звичного оточення, якщо воно сприяє агресивній поведінці [3, с. 64]. До інших методів також відносяться використання творчого самовираження, такого як малювання чи музика, сублімація агресії в соціально прийнятну діяльність, дотримання правил спілкування, контроль за медіапродуктами, які використовує дитина, та вислуховування проблем та думок дитини, а також

повага її потреб. У випадку садистських чи жорстоких тенденцій може бути необхідне звернення до психотерапевта [41].

Висновки до другого розділу

1. Психодіагностичне дослідження було проведене з використанням трьох методик: "Малюнок неіснуючої тварини", методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга та експрес-опитувальник для батьків. За результатами аналізу виявлено, що серед дітей дошкільного віку негативізм є панівною формою агресії, яка часто проявляється у вербальних та опосередкованих формах. Також виявлено, що вплив навколишнього середовища, зокрема перегляд контенту з насильством та родинні конфлікти збільшує ризик високого рівня агресивності у дітей.

2. Програма групових занять для профілактики агресивної поведінки у дітей дошкільного віку розроблена з метою зниження рівня агресивності та сприяння конструктивному спілкуванню. Її структура включає ігрові та арттерапевтичні вправи, спрямовані на розвиток емоційної самосвідомості, саморегуляції, соціально прийнятих способів вираження гніву та агресії. Очікується, що в результаті програми діти здобудуть навички спілкування та реагування на емоційні ситуації з доброзичливим ставленням. Після участі у тренінгу діти виявили нижчі показники агресивних реакцій у порівнянні з групою, яка не брала участі в програмі. Використані ігрові та арттерапевтичні методи допомогли формувати позитивні соціальні навички та контролювати емоції, сприяючи розвитку емпатії та співпраці між дітьми.

3. Профілактика та корекція агресивної поведінки у дітей дошкільного віку вимагає комплексного підходу, яка містить у собі розвиток комунікаційних навичок, емоційної саморегуляції та співпраці, а також створення сприятливого середовища вдома та у дитячому оточенні. Застосування ігрового методу, такого як гра "Полігон: Дослідження та Експерименти" є ефективним засобом привернення уваги дітей та розвитку їхніх позитивних моделей поведінки, творчості та співпраці. Ці підходи сприяють формуванню здорових і адаптивних стратегій управління власними емоціями та взаємодії з навколишнім світом.

4. Для врегулювання агресивної поведінки у дітей дошкільного віку важливо застосовувати методи, що спрямовані на розвиток емоційної саморегуляції та позитивних стратегій взаємодії зі світом. Серед ефективних способів - прослуховування музики, ліплення з пластиліну, фізичні вправи та обійми. Крім того, важливо, щоб батьки дотримувалися певних правил виховання, які сприяють формуванню стійкої та врівноваженої особистості. Ранні втручання та системна робота з дітьми дозволяють досягти стійких результатів у корекції агресивної поведінки та розвитку позитивних навичок управління емоціями. Важливо надавати дітям можливість виражати свої почуття в конструктивній формі, організовуючи активності. Ключові правила містять у собі зворотній зв'язок, контроль над емоціями, обговорення провини та підтримка позитивної репутації дитини.

ВИСНОВКИ

1. У рамках дослідження агресивної поведінки у дітей дошкільного віку було проведено комплексний аналіз психологічних, вікових та гендерних аспектів цього явища. Психологічні підходи до дослідження агресії розкрили багатогранність цього феномену та важливість врахування індивідуальних особливостей кожної дитини. Вікові та гендерні особливості прояву агресивної поведінки підкреслили значення усвідомлення різниці у сприйнятті та прийнятті агресії в суспільстві. Дошкільний вік (3-6/7 років) є складним періодом як для дітей, так і для батьків. У цей час діти можуть проявляти агресію через невміння виражати свої почуття та емоції, часто намагаючись заявити про власні кордони. Передумови, чинники та форми прояву агресивної поведінки у дітей дошкільного віку вказують на складний характер цього явища та необхідність комплексного підходу до його вивчення.

2. Результати психодіагностичного аналізу показали, що серед дітей дошкільного віку найбільш поширеною формою агресії є негативізм, який часто проявляється у вербальній та опосередкованій формах. Виявлено, що навколишнє середовище, зокрема перегляд насильницького контенту та сімейні конфлікти, збільшує ризик високого рівня агресивності у дітей. Емпіричне дослідження індивідуально-типологічних особливостей агресивності дітей дошкільного віку дозволило розробити програму психологічної корекції та спробувати її ефективність на практиці. Організація дослідження та використання психодіагностичного інструментарію стали основою для ретельного аналізу та розуміння особливостей агресивної поведінки у дітей. Програма психологічної корекції, спрямована на розвиток емоційно-вольової сфери та навичок саморегуляції, показала свою ефективність у зменшенні проявів агресивної поведінки.

3. Система профілактичних заходів та рекомендацій для батьків і вихователів виявилася корисною у формуванні сприятливого середовища для розвитку дітей та уникненні деструктивної поведінки. Врахування індивідуальних потреб кожної дитини, активна співпраця з батьками та

педагогами, а також використання різноманітних методів, що сприяють розвитку комунікативних та емоційних навичок, є ключовими елементами успішної профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. Програма групових занять для профілактики агресивної поведінки у дошкільнят була розроблена з метою зниження рівня агресивності та сприяння конструктивному спілкуванню. Програма включає ігрові та арттерапевтичні вправи, спрямовані на розвиток емоційної самосвідомості, саморегуляції та соціально прийнятних способів вираження гніву й агресії. Очікується, що після участі у програмі діти здобудуть навички спілкування та реагування на емоційні ситуації з доброзичливим ставленням. Після тренінгу виявлено, що діти демонстрували нижчий рівень агресивних реакцій у порівнянні з тими, хто не брав участі у програмі. Ігрові та арттерапевтичні методи сприяли формуванню позитивних соціальних навичок і контролю емоцій, а також розвитку емпатії та співпраці між дітьми.

4. Розуміння психологічних та соціокультурних аспектів агресивної поведінки у дітей дошкільного віку є важливим для розробки ефективних стратегій попередження та управління цим явищем. Для врегулювання агресивної поведінки у дошкільнят важливо застосовувати методи, спрямовані на розвиток емоційної саморегуляції та позитивних стратегій взаємодії зі світом. Ефективними засобами є прослуховування музики, ліплення з пластиліну, фізичні вправи та обійми. Крім того, батьки повинні дотримуватися певних правил виховання, що сприяють формуванню стійкої та врівноваженої особистості. Ранні втручання та систематична робота з дітьми дозволяють досягти стійких результатів у корекції агресивної поведінки та розвитку позитивних навичок управління емоціями. Важливо надавати дітям можливість виражати свої почуття конструктивно, організовуючи активності, що включають зворотній зв'язок, контроль над емоціями, обговорення провини та підтримку позитивної репутації дитини. Комплексний підхід, який враховує індивідуальні особливості кожної дитини та сприяє створенню сприятливого середовища для її розвитку, оптимальним шляхом до досягнення успіху в цій сфері. Успішне розв'язання проблеми агресивної поведінки у дітей дошкільного віку вимагає не

лише уваги до індивідуальних особливостей кожної дитини, але й широкого застосування системних підходів у роботі з цією проблемою. Зміцнення співпраці між психологами, педагогами, батьками та іншими фахівцями, що працюють з дітьми, є важливим елементом впровадження програм профілактики та корекції агресивної поведінки.

5. Досягнення успіху в цій справі також передбачає постійний моніторинг та оновлення методик та програм роботи з дітьми. Швидкий розвиток суспільства та зміни в його структурі вимагають постійного адаптування підходів до виховання та навчання дітей. Також важливо враховувати нові відкриття в області психології та педагогіки, а також використовувати передовий досвід інших країн у цій сфері. У подальших дослідженнях рекомендується звернути увагу на вивчення впливу сучасних технологій та медіа на агресивну поведінку дітей, а також на розробку індивідуальних підходів до роботи з дітьми з різними особливостями розвитку та функціонування. Профілактика та корекція агресивної поведінки у дошкільнят вимагає комплексного підходу, який включає розвиток комунікативних навичок, емоційної саморегуляції та співпраці, а також створення сприятливого середовища вдома та у дитячому оточенні. Використання ігрового методу, такого як гра "Полігон: Дослідження та Експерименти", є ефективним способом залучення дітей і розвитку їхніх позитивних моделей поведінки, творчості та співпраці. Такі підходи сприяють формуванню здорових та адаптивних стратегій управління власними емоціями та взаємодії з навколишнім світом. Отже, зрозуміння та ефективне розв'язування проблеми агресивної поведінки у дітей дошкільного віку потребує комплексного підходу, який враховує як індивідуальні особливості кожної дитини, так і широкі соціокультурні та психологічні контексти. Тільки такий підхід може забезпечити створення сприятливих умов для здорового розвитку та соціальної адаптації дітей дошкільного віку, а також сприяти формуванню гармонійного суспільства з майбутніми громадянами, які вміють керувати своїми емоціями та конструктивно вирішувати конфлікти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Ю. В., Калмиков Г. В. Особливості дитячо-батьківських взаємин та їх вплив на тривожність дитини старшого дошкільного віку. *Пошуки і знахідки* : матеріали наук. конф. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, квітень 2014 р. Слов'янськ. 2014. № 14. С. 7-9. URL : https://ddpu.edu.ua/images/naukvid/posh_i_znah2.pdf#page=9
2. Березка С.В., Карпенко Т.В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. *Молодий вчений*. 2017. № 10.1 (50.1). С. 61-64 URL: [file:///C:/Users/%D0%A6%D0%95%D0%99-%D0%BF%D0%BA/Downloads/Telegram%20Desktop/16%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/%D0%A6%D0%95%D0%99-%D0%BF%D0%BA/Downloads/Telegram%20Desktop/16%20(4).pdf)
3. Березка С.В., Карпенко Т.В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. *Young Scientist*. 2017, жовт. (№10.1). С. 61-64.
4. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
5. Бучма В.В., Гурова О.В., Дзюбка Л.В. Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі: монографія / за ред. С.Д. Максименка. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 262 с.
6. Васянович Г.П. Основи психології: навчальний посібник. Львів: Педагогічна думка, 2012. 114 с.
7. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2009. 550 с.
8. Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Формовияви девіантної поведінки у сучасних молодіжних субкультурах та їх соціально-психологічний аналіз. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 199-204.
9. Дроздов О. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. (№1). С. 43-49.

10. Журавко Т. Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку під час війни. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 60, том 2, 2023. С. 179-183. URL : http://www.apfn-journal.in.ua/archive/60_2023/part_2/27.pdf
11. Кармадонова Т. М. Адаптаційні процеси соціалізації особистості в навчальному процесі. *Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. №3. С.29–33.
12. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С.104-110. URL : http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20uspilstvo/2010/44_4_2010-42-.pdf
13. Карпінська Тетяна. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. 2010. №4. С.104-110. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23597/1/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%A2..pdf>
14. Качанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. Миколаїв: Наукові праці ЧДУ ім. Петра могили. 2010. Т. 146. 542 с.
15. Колобич О. П. Загальна психологія : навч.-метод. посіб. Львів, 2018. 172 с.
16. Корвач А. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки у дошкільників. *Психологічні ресурси, особливості глобалізації: матеріали II міжнар. наук. – практ. конф., м. Тернопіль, 3-4 лис. 2023р. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. С. 220-223.*
17. Копець Л. В. Психологія особистості : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. 460 с.
18. Л. М. Вольнова. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч. метод. посіб. Київ, 2016. 188 с.
19. Ляшенко О. А., Остапенко О. В. Особливості вияву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Габітус*. 2022. №39. С. 118-124. URL:

<https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/40790/Liashenko%20O.%20A.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

20. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. *Наука і освіта*. 2011. № 1. С. 59-62.

21. Мединська Юлія Агресивна дитини: зрозуміти, щоб допомогти. *Психологія і суспільство*. 2002. № 1. С.107-118. URL: http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20uspilstvo/2002/1_2002.pdf

22. Мелетенко І. Агресивна поведінка та причини її виникнення у дітей старшого дошкільного віку. *Збірник наукових праць*. 2016. Вип. VI. С. 77-81. URL : <file:///C:/Users/%D0%A6%D0%95%D0%99-%D0%BF%D0%BA/Downloads/37-35-PB-77-81.pdf>

23. Мельничук О.Б., Пасічняк Р.Ф., Вольнова Л.М. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 532с.

24. Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. *Теоретичні і практичні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. №2. С. 83-100.

25. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. (№ 1). С. 45-52.

26. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Психологічні науки*. 2013. № 2. С. 211-216. URL : file:///C:/Users/%D0%A6%D0%95%D0%99%D0%BF%D0%BA/Downloads/Telegram%20Desktop/44_4.pdf

27. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія : Психологічні науки. 2013. Т. 2, Вип. 10. С. 211-216.

28. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2003. 568 с.

29. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми: Вид. СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. 540 с.

30. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне, 2004. 248 с.
31. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ: Кондор, 2009. 576 с.
32. Петечел О.Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми законодавства України*. 2017. Вип. 44. С. 88-102.
33. Петрінко В.С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
34. Пірен М. І. Конфліктологія: підручник. Київ: МАУП, 2003. 360 с.
35. Психологічна діагностика та психопрофілактика психічного здоров'я педагога : тренінг-курс / за ред. Н. В. Назарук. Івано-Франківськ : ОППО, 2006. 104 с.
36. Руденок А. І., Євстігнеєва І. В. Теоретичний аналіз чинників, які впливають на появу агресивної поведінки дітей раннього віку. *Психологічні травелогі*, 2021, № 2. С. 173-180. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a015419a-c940-4b74-9fbd-c9f17ccfd9cb/content>
37. Слозанська, Г., Бураковська, Н. Дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку. *Social Work and Education*. 2022. С. 551-568. URL : http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28523/1/Slozanska_Burakovska.pdf
38. Смазнова І.С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс: монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.
39. Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. наук. праць за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів / ред. колегія: А. М. Яцюк, Н. О. Олейник, В. В. Мойсеєнко та ін. Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2020. 432 с.
40. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

41. Таран Л. А. Психокорекція агресивної поведінки дитини 6–7 років. Корекційно-розвиткова програма / Автор-укладач Л. А. Таран. Миргород, 2020. 74 с.
42. Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. *Психолог.* 2010. №16 (400). С. 17–18.
43. Томчук С. Динаміка негативних психічних станів у молодших школярів та шляхи їх трансформації. *Психологія і суспільство* 2005. № 3. С.101-108. URL: http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20uspilstvo/2005/23_3_2005-21-.pdf
44. Трофимчук В.В. Теоретичний аналіз феномену "агресивність особистості". Київ: *Проблеми сучасної психології*, 2018. (№ 1). С. 184-188.
45. Трухін І.О. Соціальна психологія спілкування: навч. посіб. Київ, 2005. 336 с.
46. Фройд А. Техніка дитячого психоаналізу. *Психологія і суспільство.* 2008. № 3. С.93-115. URL : http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20uspilstvo/2008/3_2008.pdf
47. Фурман А. В. Як запобігти жорстокості *Радянська школа.* 1991. №3. С. 22–28.
48. Хоменко, Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція : міський семінар для психологів. *Психолог. Шкільний світ.* 2009. № 35. С. 17-23.
49. Христюк О.Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛДУВС, 2014. 192 с.
50. Шебанова В. І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів у ситуації фрустрації. *Практична психологія та соціальна робота.* 2002. №3. С. 4–7.
50. Gelso C.J., Williams E.N., Fretz B. *Counseling Psychology* (3rd ed.). Washington, D.C.: American Psychological Association, 2017. 255 p.
51. Michael A. Forrester, Cath Sullivan. *Doing Qualitative Research in Psychology: A Practical Guide.* SAGE Publications Ltd; Second edition, 2019. 376 p.

52. How to Use Cialdini's 6 Principles of Persuasion to Boost Conversions//
<https://cxl.com/blog/cialdinis-principles-persuasion/>
53. Moodley, Gielen, Wu. Handbook of Counseling and Psychotherapy in an International Context. New York: Routledge, 2018. 412 p.
54. Cialdini, R. B. Pre-Suasion: A Revolutionary Way to Influence and Persuade. New York: Simon & Schuster. 2016. ISBN 978-1501109799.
55. Peter H King Influence the Psychology of Persuasion : Discover How to Use Psychology to Positively Influence Human Behavior. 2019. 106 p.
56. Understanding student satisfaction and dissatisfaction: an interpretive study in the UK higher education context / J. A. Douglas et al. *Studies in Higher Education*. 2015. No. 40(2), P. 329–349.
57. Wubbles T. A knowledge base for teachers on teacher-student relationships. In L. Florian & N. Pantic (eds.), Teacher education for the changing demographics of schooling: *Issues for research and practice*. Edinburgh, UK: Springer. 2017. P. 67-81.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Неіснуюча тварина»

Обладнання: аркуш паперу А4, олівці (звичайний та різнокольорові), гумка.

Інструкція: перед дитиною кладуть аркуш паперу (горизонтально) і кажуть: «Я хочу подивитися, як ти вмієш вигадувати, уявляти. Придумай і намалюй тварину, якої насправді не існує, ніколи не було та яку ще ніхто ніколи не вигадував – якої немає ані в книжках, ані в казках, ані в мультиках».

Обробка даних: При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме:

- розташування в просторі;
- розмір малюнка;
- характеристика ліній;
- сила натискання на олівець.

Інтерпретація результатів: агресивність виражається за допомогою будь-яких елементів нападу (роги, кігті, ікла, жало). Зображення зубів відображає схильність до вербальної агресії. Іноді тварина може бути озброєною (гармата, спис, лук тощо). Будь-які гострі елементи на тілі тварини, які дошкільник не визначає як зброю для нападу, але які створюють відповідне враження, також є показниками агресивності. Водночас зброя, непридатна для бійки (тупі роги тощо) є проявом не власної агресивності, а страху агресії. Таким чином дитина намагається захиститися від неї.

Для виявлення агресивності та визначення її форм важливий зовнішній вигляд тварини, безпосереднє враження від малюнка: яка вона на малюнку – страшна, зла, не страшна, лякає, вбиває, нападає тощо. Іноді буває досить складно розрізнити за малюнком прояв агресивності дитини та виражений страх агресії. Часто ця відмінність проявляється у розповіді, за якою можна визначити, чи ідентифікується дитини із зображеною нею істотою, кого проектує вона в розповіді – себе чи образ ворога. В останньому випадку діти часто виказують себе під час розповіді про малюнок, коли, розповідаючи про силу тварини, раптово проявляють реальне «Я» («Я її зовсім не боюсь»). У багатьох випадках страх агресії викликає появу власної агресивності, яку сама дитина сприймає як захисну, але яка не завжди є такою в реальному житті та поведінці. Буває так, що дитина починає захищатися превентивно, не дочекавшись нападу.

Після закінчення малюнку дитині в якості доповнювання можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Чим вона харчується? Де живе?
2. Чим вона зазвичай займається? Що вона любить робити більше? А що найбільше не любить?
3. Вона живе одне або з кимось? Є в неї друзі? А вороги? Чому вони вороги?
4. Є що-небудь, чого вона боїться? Або вона нічого не боїться?
5. Якого вона розміру?

Для того, щоб було зручніше здійснювати аналіз малюнку, ми скористаємося такою бальною системою за такими показниками (табл. А.1).

Критерії для оцінки малюнку за методикою «Неіснуюча тварина»

№	Характеристика	Бали
1.	Сильна, впевнена лінія малюнку	0, 1
2.	Неакуратність малюнку	0, 1
3.	Велика кількість гострих кутів	0, 1, 2
4.	Верхнє розташування кутів	0, 1
5.	Велике зображення	0, 1, 2
6.	Голова повернена вправо/вліво	0, 1,
7.	Хвіст піднятий вгору	0, 1

8.	Загрозливий вираз	0, 1
9.	Загрозлива поза	0, 1
10.	Наявність зброї для нападу (зуби, кігті, роги)	0, 1, 2
11.	Хижак	0, 1
12.	Вожак або самітник	0, 1
13.	При нападі б'ється насмерть або «всіх перемагає»	0, 1
14.	Нічна тварина	0,1
15.	Інші ознаки	0,1

Примітка: 0 балів – відсутність ознаки, 1 бал – наявність ознаки або ознака виражена слабо, 2 бали – багатократний вияв ознаки.

Шкала оцінок результатів:

- 0-4 балів – мінімальний рівень агресивності;
- 5-8 балів – середній рівень агресивності;
- 9-12 балів – підвищений рівень агресивності;
- 13-18 балів – високий рівень агресивності.

Методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга

Стимульний матеріал (дитячий варіант)

Експрес опитувальник для батьків

Анкета психологічного дослідження

Шановні батьки! Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні, метою якого є визначення індивідуально-типологічних особливостей агресії у дітей дошкільного віку. Анкету заповнювати не важко. Уважно прочитайте запитання та варіанти відповідей. Варіант відповіді, який Вам найбільше імпонує, обведіть кружечком. Дякуємо за співпрацю!

1. Як часто, ваша дитина, ваш учні/учениці вдаються до агресивних дій?

1. кожного дня;
2. кожного тижня;
3. не часто;
4. ніколи;

2. У який спосіб виражається агресивна поведінка у дошкільняти?

1. у словесній формі;
2. у фізичній формі;
3. у словесній та фізичній;
4. ніяк не проявляється;
5. Інше _____

3. Чи спілкується ваша дитина із своїми однолітками?

1. так, досить активно;
2. так, але насторожено;
3. ні, не спілкується;
4. уникає будь-яких контактів;

4. Як ви реагуєте на непослух?

1. спокійно пояснюю причину мого обурення;
2. роздратовано вдаюся до покарань;
3. ніяк не реагую;
4. намагаюсь зрозуміти причину таких дій;

5. Як часто ви хвалите свою дитину?

1. весь час, навіть за незначні досягнення;
2. коли є за що;
3. коли послушна;
4. зазвичай не хвалю;
5. інше _____

6. Скільки часу ви проводите зі своєю дитиною?

1. весь день;
2. пів дня;
3. кілька годин;
4. в залежності від обставин;
5. інше _____

7. Чи читаєте ви дошкільняті казки?

1. так, досить часто;
2. так, але не часто;
3. іноді;
4. не читаю;

8. Як часто ви проявляєте тактильну любов (обіймаєте, цілуєте, гладите) до дитини?

1. дуже часто;
2. часто;
3. іноді;
4. майже ніколи;

9. Чи застосовуєте ви фізичну силу до своєї дитини?

1. так, досить часто;
2. так, часто;
3. іноді;
4. ніколи;
5. інше _____

10. Як часто ваша дитина дивиться мультфільми?

1. досить часто;
2. часто;
3. іноді;
4. ніколи;

11. Чи буває дитина свідком сімейних конфліктів?

1. так, досить часто;
2. так, часто;
3. іноді;
4. ніколи;
5. інше _____

12. Чи проявляє ваша дитина жорстокість до тварин, птахів, комах?

1. так, проявляє;
2. іноді проявляє;
3. майже не проявляє;
4. не проявляє;
5. інше _____

13. Граючись дитина вигадує страшні чи насильницькі сцени?

1. так;
2. ні;
3. так, іноді;
4. майже завжди;

14. Чи дивиться ваша дитина мультфільми у яких просікаються агресивні чи жорстокі сцени?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;
5. інше _____

15. Чи застосовує ваша дитина словесну агресію у спілкуванні з дорослими?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;

16. Чи проявляє дитина фізичну агресію у взаємодії із дорослими?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;

17. Чи проявляє ваша дитина словесну агресію у спілкуванні із однолітками?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;

18. Чи проявляє дитина фізичну агресію у комунікації із однолітками?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;

19. Чи дивиться дитина разом з вами фільми таких жанрів як: бойовики, жахи, трилери, еротичні?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;
5. інше _____

20. Чи застосовуєте ви фізичну агресію до дитини?

1. так, досить часто;
2. так, іноді;
3. майже ніколи;
4. ніколи;

21. Чи є у вашій сім'ї люди із алкогольною, наркотичною чи гральною залежністю?

1. Так;
2. Ні;

22. У якому віці ви народили дитину?

1. 16 -18 років;
2. 19 -25 років;
3. 26- 30 років;
4. 31 і пізніше;

23. Чи мали ви труднощі вагітності з виношуванням плоду?

1. так, були суттєві труднощі;
2. так, незначні труднощі;
3. незначні проблеми;
4. не було проблем;

24. Як часто капризує ваша дитина?

1. кожного дня по кілька разів;
2. часто;
3. іноді;
4. не капризує;

25. Скільки років вашій дитині?

1. 3 роки;
2. 4 роки;
3. 5 років;
4. 6-7 років.

Програма психологічної корекції

Заняття №1

Мета: познайомити учасників групи, допомогти дітям знизити агресію через арттерапевтичну техніку, усунути негативні емоції завдяки сприятливій комунікації.

Вправа-гра «Знайомство»

Мета: познайомитися із дошкільниками, налаштувати їх на групову роботу.

Хід вправи: Психолог вітається, запитує, як звуть малят, і пропонує сказати кожному комплімент. Так, наприклад, першою відповідає Марійка, називає своє ім'я, а психолог говорить їй комплімент, яка вона красива. Далі відповідає Дмитрик, і вже Марійка має сказати приємне слово для Дмитрика і т.д. Вправа продовжується, доки кожен не назве своє ім'я і не отримає комплімент від товариша.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: Діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!, потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа «Намалюй свою агресію»

Мета: відтворити внутрішні переживання дошкільнят за допомогою зображувального мистецтва.

Хід вправи: перш за все психолог просить дітей згадати людину чи подію яка викликає у них не приємні спогади і відчуття. Можна попросити описати реакції в тілі при згадці цих ситуацій, наступним етапом ведучий пропонує передати свої емоції через малювання використовуючи потрібні кольори. Після завершення роботи радиться зробити із малюнком все що хочеться (порвати, скрутити, викинути, зберегти, зафарбувати, щось домалювати), при цьому промовляючи власні почуття. Важливо описати у групі думки до та після методики.

Вправа «Мішечок із криками»

Мета: здійснити навчальну роботу із засвоєнням способу усунення агресивних реакцій.

Хід вправи: психолог дістає мішечок і дозволяє дітям по черзі (відчуваючи гнів чи агресію) покричати, виговоритись у торбинку.

Заняття №2

Мета: надання дошкільникам альтернативних, конструктивних способів виражати агресію, ввести діалог не в насильницькій формі, проявляти емпатію та повагу до оточення.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: Діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!, потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа «Дражнимось овочами»

Мета: застосувати вербальний засіб впливу використовуючи прийоми розрядки гніву у суспільно прийнятній формі.

Хід вправи: дошкільнята розташовуються по колу й передають по черзі м'яч, називаючи один одного не образливими словами. Речення має будуватись за таким прикладом: «А ти...(яблуко)». Кінцевим етапом гри є побажання одне одному приємних слів, наприклад, «А ти весела, веселий». Дану гру варто проводити динамічно, важливо психологу якісно пояснити завдання гри та корегувати її, аби у подальшому діти не переходили на образливі вигуки.

Вправа «Подушка»

Мета: навчити дітей справлятися з агресивною поведінкою через застосування рухової активності.

Хід вправи: двоє учасників утримують подушку за краї, а третій виконує удари по ній. Діти отримують інструкцію виконувати удари не лише руками, а й використовувати тулуб, проте обережно, щоб не травмувати своїх товаришів, які тримають подушку. Після певного часу діти змінюються ролями.

Заняття №3

Мета: провести профілактичну роботу із дошкільниками застосовуючи арттерапевтичні способи проживання агресивних подій використовуючи природні матеріали.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: Діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!, потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа «Папірцевий салют»

Мета: засвоєння різнобарвності емоцій через творчість, здатності контролювати процеси які відбуваються навколо.

Хід вправи: дітям рекомендується рвати на шматочки різноколірний папір і розкидати його над собою. Після цього важливим етапом є прибирання. Якщо дитина виявляє значну агресію, можна запропонувати їй намалювати цю агресію і потім розірвати малюнок на шматочки.

Вправа «Агресію в аплікацію!»

Мета: допомогти малюкам каналізувати агресивні емоції через творчий процес створення аплікацій із природних матеріалів.

Хід вправи: дошкільникам надається папір різного кольору, а також природні матеріали (мушлі, сушене листя, шкарлупи горіха, жолуді тощо), папір пропонується порвати у довільній формі і скласти аплікацію на будь-яку тематику, можна використовувати підготовлені шаблони.

Заняття №4

Мета: навчити дітей дошкільного віку конструктивно ввести дискусію, вчасно виходити із конфліктної ситуації, а також вивільняти агресивну енергію через рухову активність.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: Діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!, потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа "Що мені не подобається в цій людині" (вербалізація)

Мета: допомогти учасникам зрозуміти свої мотиви агресивного поведінки та виразити свої емоції через вербалізацію почуттів.

Хід вправи: діти об'єднуються в пари і звертаються один до одного як до персонажа, якого вони не люблять. Вони починають фразу зі словами "У цій людині мені не подобається..." і закінчують її словами, які виражають їхні почуття агресії або гніву. Після виконання вправи малюки обговорюють, яким персонажам було найважче висловити свої почуття, чи було легко вибрати тих, хто викликає гнів і агресію.

Вправа «Сніжка»

Мета: сприяти руховій активності та знизити рівень напруги між учасниками групи.

Хід вправи: психолог-коректор надає дітям завдання зім'яти аркуші паперу у вигляді снігової кульки та кидати їх імітуючи гру із сніжками.

Заняття №5

Мета: здійснити закріплення набутого досвіду шляхом ігрової діяльності використовуючи арттерапевтичну та дихальну техніку.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: Діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!, потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа "Розтирання паперу"

Мета: стимулювання творчості дитини, сприяння релаксації та вираження емоцій, сприяння розвитку дрібної моторики рук.

Хід вправи: дошкільнята беруть папір у руки та починають його розтикати імітуючи ручне прання одягу, після того, як папір стає дуже м'яким, розпочинається робота із акварельними фарбами, це сприятиме утворенню цікавих візерунків, оскільки фарба буде розтікатися по зім'ятому папері, створюючи незвичайні ефекти.

Вправа "Ураган"

Мета: сприяння виявленню та вираженню емоцій через дихальну техніку, розвиток відчуття взаємозв'язку між власними діями та реакцією іншої людини.

Хід вправи: діти сідають один на проти іншого, після чого їм пропонується "здувати" на сусіда повітря. Малюки набирають повітря в легені і видихають його на іншу особу, яка робить вид, що протистоїть цьому потоку повітря.

Заняття 6

Мета: навчити дітей дошкільного віку конструктивно ввести дискусію, вчасно виходити із конфліктної ситуації, а також вивільняти агресивну енергію через рухову активність.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!, потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа «На що схожий настрій»

Мета: сприяння розвитку комунікативних здібностей.

Хід вправи: учасники малюють на що схожий їх нинішній настрій. Обговорення по колу. Психолог підбиває підсумки, визначаючи настрої групи. Малюнки прикріплюють на великому кораблику як вітрила, яки вирушає в плавання.

Вправа «Комплімент»

Мета: розповісти про важливість імені та впливом його на особистість

Хід вправи: а чи знаєте ви, що озанчають ваші імена?

(психолог зачитує або роздіє присунім флаєри із значення імен дітей і батьків, підготовані до заняття.

Психолог . "Що в імені тобі моєму?" написав колись великий поет і мабуть сам не здогадувався про глибину і масштабність відповіді на це питання. Сьогодні вже незаперечний той факт, що вибір і значення імені несе в собі величезну інформацію і накладає певний відбиток на подальшу долю його власника.

У народній традиції ім'я - персональний знак людини, що визначає його місце у всесвіті і соціумі, міфологічний двійник і невід'ємна частина людини, об'єкт і інструмент магії. Наречення ім'ям - найважливіший акт, що надає новонародженому статус людини. Як говорять на Україні: "Прибери пня, дай йому ім'я і з нього буде чоловік".

З давніх часів люди помітили, що значення імені впливає на долю людини, грає певну роль в становленні його характеру. Знаючи ім'я, можна судити про походження, національність, віросповідання, ім'я якого Ви носите. Якщо ж ці дати не співпадають, необхідно шукати найближчу дату пам'яті святого після дня Вашого народження. Це і буде Ваш день ангела.

Ім'я, по батькові і прізвище в сукупності складають духовну охорону людини, його ауру і створюють нове поєднання рис вдачі. Ім'я тісно пов'язане з внутрішнім світом людини, впливає на його долю, захоплення, інтуїцію, інтелект, моральність, стан здоров'я, сексуальність, психіку та інші характерні риси людей, названих найбільш популярними в Україні чоловічими і жіночими іменами.

Заняття 7

Мета: надання дошкільникам альтернативних, конструктивних способів виражати агресію, ввести діалог не в насильницькій формі, проявляти емпатію та повагу до оточення.

Вправа «Привітання»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: Діти стають у коло, одне дитя обирається, щоб бути "Загадкою". Вони сідають в центрі кола, решта дітей по черзі підходять до "Загадки" і запитують: "Хто там?", "Загадка" відповідає, наприклад: "Це я, Марічка!", потім дитина, яка вгадала "Загадку", стає наступною "Загадкою", і гра повторюється.

Вправа «Плутанка»

Мета: розвиток готовності до роботи в групі та розуміння того, що неприємно бути поза нею.

Хід вправи: вибирається дитина (чи дорослий), яка виходить з кімнати. Інші беруться за руки і стають у коло. Не відпускаючи рук, вони починають заплутуватися, хто як може. Коли плутанка готова, до кімнати заходить дитина, яка виходила, і намагається розплутати плутанку, не розриваючи рук.

Вправа «Спільне коло»

Мета: включити дітей у активну взаємодію під час заняття.

Хід вправи: учасники тиснуть по колу руки сусіду зліва, передаючи таким чином струм, який отримали за час проведення заняття.

(домашнє завдання для батьків – створити на аркуші А4 портрет своєї дитини використовуючи 10 іменників, 10 прикметників).

Малюнки дітей старшого дошкільного віку, за методикою «Малюнок неіснуючої тварини» 11. 03. 2024.

